

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENDÜLÜS'TE EYYÂMÜ'L-ARÛS'TAN EL-FİTNETÜ'L-
KÛBRÂ'YA GEÇİŞ SÛRECİ

YÛKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Tacetdin BIYIK

HAZIRLAYAN
Zülfü DİNÇ

MALATYA 2024

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ENDÜLÜS'TE EYYÂMÜ'L-ARÛS'TAN EL-FİTNETÜ'L-
KÜBRÂ'YA GEÇİŞ SÜRECİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Zülfü DİNÇ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Tacetdin BIYIK

MALATYA

2024

ÖNSÖZ

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bizi yoktan var eden ve varlığından haberdar eden, kalemi yaratan ve onunla yazmayı öğreten, kelâmıyla zihin dünyalarımızı şekillendiren Allah'a hamdolsun. Salât ü selâm önderimiz, rehberimiz ve liderimiz olan, insanlığa vahyi aktaran ve aktardığı vahiyle beraber model insan tasavvuru inşa eden Peygamber Efendimizin (s.a.v.) üzerine olsun. İslâm'ın mesajlarını henüz bir asır geçmeden kıtalar ötesine taşıyan ilk üç nesil ve onların adımlarını kıyamete kadar takip edecek olan Müslümanlara da selam olsun.

Heyecanlı bir ilahiyat talebesi olarak, 2018'in yaz aylarında ilk kez Endülüs coğrafyasına ayak bastıktan sonra, ahde vefâ amacıyla bu coğrafya hakkında çalışmalar yapmayı, gördüklerimi ve yaşadıklarımı da herkesle paylaşmayı kendime vazife bilmişim. Bu gezi, Endülüs medeniyetini daha yakından gözlemlemek için bana sunulan nimetlerin en önemlisiydi. Nihayetinde Endülüs için ne kadar çok çalışılması gerektiği şuurunu aşlamıştı.

Yolculuk esnasında, Endülüslü Müslümanların yaşamış oldukları vahim tabloyu anlatan, Ebü'l-Bekâ er-Rundî'nin kaleme aldığı "*Risâü'l-Endelüs*" adlı meşhur mersiyesini okuduktan sonra bu kadim coğrafyaya ilgim daha çok artmaya başlamıştı. Kişi bir şeyin gerçekleşmesini dilediğinde zihin dünyasında onun hayalini kurar ve imkânları zorlar. Biz de bu hayaller uğruna elden gelen tüm imkânları kullanma adına satırlardaki ifadeleri aracı kıldık.

Çalışmamızın, Endülüs'ün bir nebze de olsa tanınmasına ve tanıtılmasına katkıda bulunma adına atılan bir adım olmasını yüce Rabbimizden niyaz ederiz. Bu vesileyle çalışmamızda desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Bilal Gök'e, fikirleriyle çalışmaya yön veren danışman hocam Doç. Dr. Tacetdin Bıyık'a ve Endülüs gezisi esnasında değerli bilgileriyle ufkumuzu açan Muhammed Emin Yıldırım'a teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmayı tamamlamam konusunda desteklerini her daim üzerimde hissettiğim eşime, aileme ve arkadaşlarıma şükranlarımı ifade ederim. Lisansüstü eğitimim sırasında Rahîm-i Rahmân'a uğurladığımız anneme ithafen. Çaba bizden, başarı Rabbimizdendir.

Zülfü DİNÇ

Malatya 2024

ÖZET

İslâm toplumu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının üzerinden henüz bir asır geçmeden vahyin mesajlarını kıtalar ötesine taşımayı başarmıştır. Tarihler M. 711 yılını gösterdiğinde Müslüman fatihler İber yarımadasına ayak basmışlardır. Yaklaşık sekiz asırlık (711-1492) bir medeniyete sahip olan Endülüs, ilmî ve mimarî eserlerinin yanında farklı tebaaya karşı kültürel, siyasî ve dinî hoşgörüsüyle de övgüye mazhar olmuştur. Endülüs, İslâm tarihi içerisinde kurmuş olduğu medeniyetle her zaman ayrı bir yere ve öneme sahip olmuştur. Bu muazzam medeniyeti yeniden gündemimize taşıma adına merceklerimizi İslâm tarihi izdüşümünde Endülüs medeniyet tarihi üzerine odakladık.

Çalışmamızın ilk bölümünde Müslümanların fetih şuuru ve Endülüs topraklarına geçiş süreçlerine dair malumatlar yer almaktadır. Akabinde Müslümanların Endülüs'teki fetih amaçları ve fethi gerçekleştirecek öncü şahsiyetlerle ilgili kısaca bilgiler aktarılmıştır. Zira bir bölgenin fethini anlamak, fatihlerini tanımaktan geçer.

İkinci bölümde ise Endülüs'ün tarihî dönemleriyle ilgili müktesebat arz edilmiştir. Sırasıyla; “*Valiler Dönemi, Emîrlik ve Hilâfet Dönemi (Endülüs Emevî Devleti), Mülûkü't-Tavâif Dönemi, Murâbıtlar Dönemi, Muvahhidler Dönemi ve Nasrîler Dönemi*” olmak üzere Endülüs'ün tarihî dönemleri altı aşamada ele alınmıştır.

Konunun ana mahiyetini oluşturacak olan üç ve dördüncü bölümlerde ise Endülüs'ün “*eyyâmü'l-arûs (düğün günleri)*” ve “*el-fitnetü'l-kübrâ (büyük fitne)*” dönemleri hakkında karşılaştırmalı bilgiler aktarılmıştır. Öncelikle Endülüs medeniyeti içerisinde zirvelere ulaşılan eyyâmü'l-arûs dönemi, asr-ı saâdet günlerinin ışığında mukayeseli bir okunma yapılmıştır. Bu mukayese esnasında Endülüs tarihine damga vurmuş ve aynı ismi taşıyan üç Abdurrahman'ın biyografilerine özet şekilde değinilmiştir. Nihayetinde Endülüs Emevî Devleti'nin duraklama ve yıkılış dönemleri el-fitnetü'l-kübrâ üst başlığında konu edinilerek tarihî bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Asr-ı Saâdet, Eyyâmü'l-Arûs, el-Fitnetü'l-Kübrâ, I. Abdurrahman, II. Abdurrahman, III. Abdurrahman.

ABSTRACT

Islamic communities have succeeded in delivering messages of revelation beyond continents that less than a century after the death of Prophet Muhammad (s.a.w.), Muslim conquerors set foot on Iberian peninsula in B.C 711. Andalous that has nearly eighty centuries old civilization, has been praised about its sciences and architectural works. Also It has been praised for its cultural, political and religious tolerance towards different peoples. Andalous has always had a special place and importance with the civilization it established in Islamic history. We are focusing our lenses that Islamic History view on the Andalous Civilization History for reunderstanding this gorgeous civilization.

In the first part; our data contains Muslims' consciousness of conquests. Also, how is their transition process to Andalucian lands. Subsequently, after giving information about the Muslims' conquest aims in Andalucia, brief information was also given about the leading figures who would carry out the conquest. Because understanding the conquest of a region requires knowing its conquerors.

In the second part, the acquis regarding the historical periods of Andalucia has been presented. Respectively; The historical periods of Andalucia are discussed in six stages: "*Governors Period, Emirate and Caliphate Period, Mulouk at-Tavâif Period, Almoravids Period, Almohad Period and Nasrid Period*" and brief information about these periods is included.

In the third and fourth chapters, which will constitute the main nature of the subject, the information has been transferred about "Eyyâm al-Arous" and "al-Fitnat al-Kubra" that it has flourished in Andalucia. First, a comparative reading was made about the Eyyâm al-Arous period, which reached its peaks in the Andalucian civilization, in the light of the asr al-saadat. During this comparison, the biographies of three Abdurrahmans who left their mark on the history of Andalucia and bear the same name are briefly mentioned. Finally, historical information was conveyed by discussing the periods of stagnation and collapse of the Andalucian Umayyad State under the heading of al-Fitnat al-Kubra.

Key Words: Andalucia, Asr al-Saadat, Eyyam al-Arous, al-Fitnat al-Kubra, I. Abdurrahman, II. Abdurrahman, III. Abdurrahman.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	2
2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	2
3. Araştırmanın Kaynakları.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN FETİH ŞUURU VE ENDÜLÜS TOPRAKLARINA GEÇİŞİ

1. Müslümanların Fetih Şuuru	7
2. Müslümanların Endülüs'ü Fetih Amacı.....	8
2.1. Endülüs'ün Stratejik Önemi.....	9
2.2. Endülüs'ün Fethinde Ekonomi Faktörü	10
2.3. Endülüs'ün Fethi Öncesinde Gelen Davet.....	10
3. Müslümanların Endülüs'ü Fetih Merhaleleri.....	10
3.1. Fetih Öncesi Endülüs	13
3.2. Endülüs Kavramının Etimolojisi.....	14
3.3. Endülüs ile İlk Temaslar	15
3.4. Endülüs'ün Fethi	16
4. Endülüs Fethinin Öncü Şahsiyetleri	18
4.1. Mûsâ b. Nusayr	18
4.2. Tarîf b. Mâlik	21
4.3. Târik b. Ziyâd.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'ÜN TARİHİ DÖNEMLERİ

1. Valiler Dönemi (715-755)	25
1.1. Valiler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	27
2. Emîrlik (756-929) ve Hilâfet Dönemi (929-1031)	27
2.1. Emîrlik Dönemi	27
2.1.1. Emîrlik Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	30
2.2. Hilâfet Dönemi	30
2.2.1. Hilâfet Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	32
3. Mülûkü't-Tavâif Dönemi (1031-1090)	32
3.1. Endülüs Emevî Devleti'nden Sonra Kurulan Devletçikler	33
4. Murâbıtlar Dönemi (1090-1147)	34
4.1. Murâbıtlar Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	36
5. Muvahhidler Dönemi (1147-1238)	36
5.1. Muvahhidler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	39
6. Nasrîler Dönemi (1238-1492)	39
6.1. Nasrîler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE EYYÂMÜ'L-ARÛS'TAN EL-FİTNETÜ'L-KÜBRÂ'YA GEÇİŞ SÜRECİ

1. Asr-ı Saâdet ve Eyyâmü'l-Arûs	43
1.1. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Asr-ı Saâdet	43
1.2. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri	45
1.3. Emevîler Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri	46
1.4. Abbâsîler Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri	48
1.5. Endülüs Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri	49
2. Endülüs Emevî Devleti'nde Eyyâmü'l-Arûs	52
2.1. I. Abdurrahman'la Temelleri Atılan: Eyyâmü'l-Arûs	55

2.1.1. I. Abdurrahman'ın Hayatı.....	55
2.1.2. I. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler ..	57
2.1.3. I. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler.....	59
2.1.4. I. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri.....	59
2.1.5. I. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini	61
2.2. II. Abdurrahman'la Zirveye Çıkan: Eyyâmü'l-Arûs	61
2.2.1. II. Abdurrahman'ın Hayatı	61
2.2.2. II. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler ..	64
2.2.3. II. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler.....	65
2.2.4. II. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri	67
2.2.5. II. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini	68
2.3. III. Abdurrahman'la Yinelenen Eyyâmü'l-Arûs.....	68
2.3.1. III. Abdurrahman'ın Hayatı	68
2.3.2. III. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Faaliyetler ..	71
2.3.3. III. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler	72
2.3.4. III. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri.....	74
2.3.5. III. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini.....	76
3. Endülüs Emevî Devleti'nde el-Fitnetü'l-Kübrâ	76
3.1. Endülüs Emevî Devleti'nde Duraklama Dönemi: el-Fitnetü'l-Kübrâ	76
3.1.1. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Siyasî Problemler	78
3.1.2. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Toplumsal Problemler	81
3.1.3. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Ekonomik Problemler	82
3.2. Endülüs Emevî Devleti'nin Yıkılış Süreci ve II. el-Fitnetü'l-Kübrâ	83
3.2.1. II. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Siyasî Problemler.....	84
3.2.2. II. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Toplumsal Problemler	86
3.2.3. II. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Ekonomik Problemler.....	87
SONUÇ	89
EKLER	92
KAYNAKÇA.....	98

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: bin, ibn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bint	: binti, bintü (Kızı)
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İSTEM	: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki
M.	: Milâdî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallahu anh
r.anhâ	: Radıyallahu anhâ
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
vd.	: ve diğer/diğerleri

GİRİŞ

İspanya anakarasına düzenlenen turistik ziyaretler genel itibariyle doğal güzellikler ve kültürel etkinlikler amacıyla gerçekleşir. Yılda yaklaşık 82 milyon turistin uğradığı İspanya’da kültürel etkinlikler daha fazla rağbet görmektedir. Turistlerin kültürel faaliyetler kapsamında ilk ziyaret hedefleri futboldur. Öyle ki İspanyollar stadyumlarını “*tapınak*” olarak isimlendirmişlerdir. Ziyaret amaçlarından bir diğeri ise Endülüs halk müziği eşliğinde genelde kadınların sergiledikleri dans figürü olan Flamenko’dur. Turistik ziyaretlerden bir başkası da Fiesta’dır. Fiesta, İspanyolların boğa güreşi festivallerini temsil etmektedir. Fakat Müslümanlar, İspanya coğrafyasını ziyaret ederken bunların ötesinde bir ufuk ile gelmeleri gerekmektedir.

Endülüs medeniyetini bizlere miras bırakan Müslümanlar, bu coğrafyaya sadece topraklarını veya arazilerini genişletmek amacıyla gelmemişlerdir. Müslüman fatihler fethettikleri bu coğrafyada bir medeniyet inşa etmişler ve Endülüslü Müslümanlar ilmin her alanında var olmuşlardır. Gerek tefsirde, fıkhıta, akaitte, hadîste, tarihte, siyerde gerekse aritmetikte, geometride, tıpta, fizikte edebiyatta, sanatta, mimaride zirveleri zorlamışlardır. Endülüs tarihi bunun en büyük şahididir. Bu coğrafya bilinçli bir şekilde ziyaret edilmelidir. Ziyaretin asıl amacı, ibret nazarında bir okuma yapılarak böylesine muazzam bir medeniyet inşa eden bir neslin torunlarının nasıl bu hâle geldiği ve yine bu neslin kendi tarihinden habersiz olduğu gerçeği üzerine zihin jimnastiği yapılarak tefekkür edilmelidir.

Bir gün Elhamra sarayının Aslanlı Avlusu’nda tefekküre dalan Arap âlim Hanân eş-Şeyh’in gözlerinden yaşlar akar ve yanındakiler: “Sizi ağlatan nedir ey Şeyh?” sorusuna Elhamra sarayının çeşitli bölgelerine işaret ederek: “*Şunları yapanlar bizim dedelerimiz ve bizim hâlimize bakın! Ya biz onların torunları değil ya da onlar bizim dedelerimiz değil. Yoksa bu muazzam medeniyeti inşa edenlerin torunlarının ele ayağa düşmesi mümkün değil*” ifadeleriyle duygularını dile getirmiştir.

Müslümanlar, Endülüs’te değerlerine sadakat gösterdikçe var olmuşlardır. Değerlerinden uzaklaştıkça yok olmaya yüz tutmuşlardır. Yaklaşık sekiz asırlık bir medeniyetin inşasında rol alan Müslümanlar değerlerine sadık kaldıkları için yaşadıkları döneme hoş bir sada bırakmışlardır. Fakat her sonra gelen nesil değerlerinden uzaklaşmış ve günün sonunda her şehirde bir elin parmaklarının

sayısını geçmeyecek kadar Müslüman kalmıştır. Öyle ki bir zamanlar Kurtuba’da, cami sayısı yaklaşık 4 bine ulaşırken ne acıdır ki; bugünün dünyasında namaz kılınacak sadece iki mescid kalmıştır. Nihayetinde toprağın üstündeki ruhtan ziyade toprağın altında yatan ruh anlaşıldığı vakit değerlere sadakat gösterilmiş olur, bu ruh içselleştirildiği müddetçe yeniden medeniyetler inşa edilebilir.

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamıza konu olan “*Eyyâmü’l-Arûs*” ve “*el-Fitnetü’l-Kübrâ*” günleri, Endülüs tarihinin iki zıt dönemini kapsamaktadır. Endülüslü Müslümanlar II. Abdurrahman döneminde eyyâmü’l-arûs ile İslâm medeniyetini zirvelere taşımış iken gerek dış müdahaleler gerekse iç sorunlardan dolayı el-fitnetü’l-kübrâ günlerini yaşamışlardır.

Siyer ışığından ele alınacak çalışmada eyyâmü’l-arûs, asr-ı saâdet günleri merceğinde inceleneceği gibi Endülüs Emevîleri’nin sonunu getirecek el-fitnetü’l-kübrâ günleri de ibret nazarıyla değerlendirmeye alınacaktır.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmamızda, tarihsel döngü içerisinde gerçekleşen olaylar mukayeseli bir biçimde ele alınmıştır. Tarihin tozlu raflarında gezinmenin ötesinde bir döneme damgasına vuran Endülüs medeniyetinin en zirve döneminden, adeta yıkılışın habercisi olan fitne günlerine nasıl gelindiğine dair bilgiler içermektedir. Bu bilgiler ışığında Endülüs tarihinde yaşanmışlıkların bizim çağımıza nasıl tezahür edeceğine veya bu güzide medeniyetini asrımıza nasıl intikal ettirebileceğimiz düşüncesi hep ön planda olmuştur.

Konunun araştırma yönetimi kısmında ise genelde İslâm tarihi özelde ise Endülüs tarihi ile ilgili eserler incelenmeye alınmıştır. Eserlerden ağırlıklı olarak Endülüs Emevîleri dönemi hakkında yararlanılmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda genel itibariyle İslâm tarihi, Endülüs tarihi, siyer, tarih ve coğrafya ile ilgili eserler kaynak olarak kullanılmıştır. İslâm tarihçileri genelde Suriye ve Irak coğrafalarına yani Emevîler ve Abbâsîler’in yaşadığı bölgeleri ağırlıklı olarak çalışmalarından dolayı, Endülüs tarihinden sadece özet mahiyetinde bilgiler aktarmayı

yeterli görmüşlerdir. Bu durum Endülüs tarihiyle ilgili araştırmaların kısıtlı kalmasına neden olmuştur.

Ülkemizde İslâm tarihi gölgesinde araştırılan Endülüs tarihi ile alakalı yapılan çalışmalar, son çeyrek asrımızı muaf tutarsak neredeyse başlangıç seviyesinde olmasından ötürü yetersiz kalmaktadır. Ancak son çeyrek asırda Endülüs tarihi ile ilgili eserler yaygınlık kazanmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde kaynaklara dair kısaca bilgiler aktarmak yerinde olacaktır.

1) İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), “*el-Kâmil fi't-Târîh*¹ ve Tercümesi”.²

İslâm tarihi alanıyla ilgili yaptığı çalışmalarla otorite kabul edilen İbnü'l-Esîr'e (Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. eş-Şeybânî el- Cezerî) ait “*el-Kâmil fi't-Târîh*” adlı eser ve M. Beşir Eryarsoy tarafından tercüme edilen eserden çalışmamızda yararlanılmıştır. Eser ve tercümesinin 4. cildinde Endülüs Emevîleri dönemine ait bilgiler yer almaktadır. Buna binaen Endülüs Emevîleri ekseninde yapılan çalışmamızda eserden istifade edilmiştir.

2) Makkarî (ö. 1041/1632), “*Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib*”.³

Makkarî (Ebü'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî), M. 1582 yılında Orta Mağrib'te yer alan Tilimsân şehrinde dünyaya geldi. Makkarî'nin “*Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib*” adlı eseri Endülüs tarihi açısından en kapsamlı eser olma özelliği taşımaktadır. İki kısımdan meydana gelen eser, ilk bölümünde Endülüs'e dair bilgilere yer verirken, ikinci bölümde ise Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ile ilgili bilgiler aktarmıştır.

Nefhu't-Tîb adlı eserde, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethinden, elden çıkarılmasına kadar Endülüs tarihi ele alınırken aynı zamanda Endülüs'ün coğrafi, tarihî, sosyal ve kültürel yapısı hakkında genişçe bilgiye yer verilmiştir.⁴

3) İbn İzârî (ö. 712/1312'den sonra), “*el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*”.⁵

¹ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997).

² İzzeddin İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986).

³ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1968).

⁴ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/445-446.

Endülüs'ten Mağrib'e göç etmiş bir aileye mensup olan İbn İzârî (Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İzârî el-Merrâküşî) Merakeş'te dünyaya gelmiştir. Mağribli tarihçi İbn İzârî'nin günümüze ulaşan tek eseri *el-Beyânü'l-Muğrib*'te, Meşrik (Doğu İslâm âlemi), Mağrib (Kuzey Afrika) ve Endülüs tarihleriyle ilgili malumatlar aktarılmıştır. Genel itibarıyla Müslüman halifeler, hükümdarlar ve emîrlerin hayatlarına yer vermiştir.⁶ Endülüs Emevîleri'nin ilk halifesi III. Abdurrahman hakkında teferruatlı bilgilere yer vermiştir.

4) İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977), "*Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*".⁷

Arap dili ve edebiyatı âlimi olan aynı zamanda tarih ile ilgili çalışmalarıyla tanınan İbnü'l-Kûtiyye (Ebû Bekr b. Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî) 285/898 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Anne tarafının soyu Gotlar'a dayanır. İbnü'l-Kûtiyye, Endülüs tarihini ele aldığı *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eserinde İslâm ordularının Endülüs topraklarına girişinden Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin sonuna kadar olan kısmı muhtasar bir şekilde ele almıştır.⁸

5) Abdurrahman Ali Haccî, "*İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*" Tercümesi.⁹

Irak'ın Diyala bölgesinde dünyaya gelen Haccî, akademik çalışmalarında Endülüs tarihiyle alakalı birçok eser telif ve tercüme etmiştir. Endülüs Müslümanlarının Avrupa topraklarında gerçekleştirdiği ilk temaslarından, Gırnata'nın düşmesine kadar olan süreci ayrıntılı bir şekilde, "*İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*" adlı eserinde ele alınmıştır. Gırnata'nın düşmesiyle beraber yaşanan olaylara genişçe yer verilmiştir. Müellif gerek Arapça gerekse Batılı dillere ait birçok kaynaktan istifade etmiştir. Tercümesi Kadir Kinar tarafından yapılan eserde konu başlıklarının kronolojik sırayla ele alınması, Endülüs tarihinin tamamının tek ciltte ve müstakil bir eser olarak sunulması açısından özgün bir eserdir.

⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, çev. Georges Seraphin Colin - Evarista Lévi-Proença (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980).

⁶ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "İbn İzârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/98-99.

⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Daru'l-Kitâb el-Masri, 1989).

⁸ Detaylı bilgi için bk. Fuat Günel, "İbnü'l-Kûtiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/117-118.

⁹ Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*, çev. Kadir Kinar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017).

6) Nureddin Âl-i Ali, “*Endülüs Tarihi*” Tercümesi.¹⁰

Endülüs’ün fethinden yıkılışına kadar geçen süreyi “*Endülüs Tarihi*” adlı eserinde ele alan Nureddin Âl-i Ali, 1966 yılında Endülüs’e ilk yolculuğuna dair ayrıntıları ve Endülüs ile ilgili düşüncelerini eserin önsözünde paylaşmıştır. Türkçeye Hakkı Uygur tarafından çevrilen eserde, Müslümanların İspanya’da bıraktığı muazzam medeniyeti ve bu medeniyetin eserlerini/izlerini aktarmıştır.

7) Reinhart Pieter Anne Dozy (ö. 1820-1883), *History of the Moslims in Spain* “*Spanish Islam*”.¹¹

Hollandalı şarkiyatçı Dozy, Endülüs tarihine ilgi duymaya başlamıştı. Öyle ki araştırmalarını daha sağlıklı yapabilmesi için İspanyolca öğrenmiştir. “*Histoire des musulmans d’Espagne*” adlı eseri yaklaşık on yıllık bir araştırmanın ürünüdür. Ana kaynaklara sıkça başvuran Dozy, bu eserinde Endülüs tarihini tüm yönleriyle araştırmıştır. Eser “*Spanish Islam*” adıyla İngilizceye, “*Historia de los musulmanes de Espana*” ismiyle de İspanyolcaya çevrilmiştir.¹²

8) Mehmet Özdemir, “*Endülüs Müslümanları*”.¹³

Ülkemizde, Endülüs tarihiyle ilgili araştırmaların usta ismi olan Özdemir’in iki ciltten oluşan “*Endülüs Müslümanları*” adlı eseri Türkiye Diyanet Vakfı yayınları tarafından basılmıştır. Eserin ilk cildinde “*Siyasî Tarih*” başlığı altında Endülüs’ü yöneten devlet ve idarecilere ait bilgilere yer verilmiştir. İkinci cilt ise “*Kültür ve Medeniyet*” başlığında, Endülüs Müslümanlarının İspanya coğrafyasında bıraktığı ilmî, mimarî ve sanatsal eserlerin izlerine değinilmiştir.

9) Kolektif, “*İslâm Tarihi ve Medeniyeti*”.¹⁴

Siyer yayınlarına ait “*İslâm Tarihi ve Medeniyeti*” adlı eser 200’e yakın yazar ve 20 editörün eşliğinde 15 cilt olarak yayımlanmıştır. Eserde Hz. Peygamber (s.a.v.)

¹⁰ Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010).

¹¹ Reinhart Pieter Anne Dozy, *History of the Moslims in Spain* “*Spanish Islam*”, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto & Windus, 1913).

¹² Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/513-514.

¹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* “*Siyasî Tarih*” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020); Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* “*Kültür ve Medeniyet*” (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

¹⁴ Kolektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, ed. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021).

döneminden, Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Endülüs olmak üzere İslâm tarihi sahnesinde yer alan birçok devlete dair bilgilere yer verilmiştir.

Eserin özellikle dördünü cildinde ele alınan “*Endülüs*” bölümü, Endülüs tarihi açısından ülkemizde yapılan çalışmalar nezdinde ayrı bir önem oluşturmuştur. Editörlüğünü Mehmet Özdemir’in yapmış olduğu eserde on ana başlık altında muhtelif Endülüs tarihi konuları yer almaktadır. Harita ve görsellerle desteklenen eser zengin bir kaynakça da barındırmaktadır. Eserde okuyucuya Endülüs siyasî tarihi ve medeniyeti açısından özgün bilgiler aktarılmıştır.

10) Lütfi Şeyban, “*Endülüs*”.¹⁵

Ülkemizde Endülüs alanıyla ilgili akademik çalışmalar yapanlardan biri de Lütfi Şeyban’dır. Endülüs tarihiyle ilgili önemli eserler sunan Şeyban’ın Albaraka yayınlarından çıkan “*Endülüs*” adlı eseri, içerisinde barındırdığı malumatla beraber Endülüs’ten geriye kalan mirası görsel materyallerle desteklemesi konunun anlaşılması ve kolayca akıllara kazınması açısından önemlidir.

Eserde ayrıca Endülüslü Müslümanların, farklı kültür ve inançlarla bir arada yaşamlarına dair “convivencia” kültürü, Doğu İslâm âleminde aktarılan entelektüel ve bilimsel birikimlere sağlanan katkı ve Reconquista etkisiyle Müslümanları yok etme aşamasına getirmelerine rağmen benliklerinden/hayat tarzlarından vazgeçmemeleriyle ilgili insanlığa armağan edilen bu üç dev miras konuları hakkında bilgiler aktarılmıştır.

11) Nizamettin Parlak, “*Endülüs’ün Doğuşu, Yükselişi, Çöküşü*”.

Endülüs tarihiyle ilgili birçok eser kaleme alan Nizamettin Parlak, Hikmetevi Yayınları’ndan baskısı yapılan Endülüs’ün Doğuşu, Yükselişi ve Çöküşü¹⁶ adlı üç eseri; Endülüs tarihini kronolojik olarak sunmuştur.

¹⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019).

¹⁶ Nizamettin Parlak, *Endülüs’ün Doğuşu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021); Nizamettin Parlak, *Endülüs’ün Yükselişi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021); Nizamettin Parlak, *Endülüs’ün Çöküşü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN FETİH ŞUURU VE ENDÜLÜS TOPRAKLARINA GEÇİŞİ

1. Müslümanların Fetih Şuuru

İslâm toplumları M. 610 yılından itibaren tebliğ faaliyetlerine aralıksız devam etmişlerdir. Bununla birlikte cihad faaliyetleri de hız kazanmıştır. Müslümanların cihad anlayışları İslâm ile insanlık arasındaki engelleri kaldırmaktan, barış için gerekli ortamı sağlamaktan ve insanlığı kula kulluktan kurtarmaktan müteşekkildir.¹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.) bu ilkelere bağlılığını yaşantısı ve rol modelliğiyle ispatlamıştır. Öyle ki rahlesinde yetişmiş olan ilk vahyin son muhatabı o güzide nesil, Kâdisiye’de¹⁸ ortaya koydukları duruşla bunun en güzel örneğini sergilemişlerdir.

Müslüman ordusunun komutanı Sa’d b. Ebî Vakkās (ö. 55/675), Sâsânî hükümdarı Yezdücerd’e Nu’mân b. Mukarrin (ö. 21/642) önderliğinde heyet gönderdi. Heyet Kısra Yezdücerd’in huzuruna çıktığında, Yezdücerd onlara İran topraklarına neden geldiklerini sordu. İslâm ordularının heyeti asıl amaçlarının; *“İslâm dinini tebliğ etmek olduğunu ve öncelikle dinlerine girmeye çağırdıklarını, sonrasında ise cizye ödeyerek Müslümanların hâkimiyetlerini tanımalarını istediklerini bu iki şartı kabul etmeyenlerle ise savaştan başka çare kalmayacağını”* ifade etmişlerdir.¹⁹ Müslümanlar bu şartlarla halk ile Hak arasındaki engelleri kaldırmayı amaçlamışlardır.

Öte yandan Kur’ân-ı Kerîm’de cihad anlayışıyla ilgili; kendileriyle savaşanlarla savaşmayı,²⁰ sözlerinden dönüp dinlerine savaş açanlarla savaşmayı²¹ ve fitne yeryüzünden tamamen kaldırılıncaya kadar savaşmayı²² emreden ayetlerle fetih ve cihada dair ölçütler belirlemiştir.

¹⁷ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/527-531.

¹⁸ Müslümanlara Kuzey Irak ve İran’ın kapılarını açan meydan savaşı (15/636). Detaylı bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/136-137.

¹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 2/318-319; Ahmet Önkal - Mehmet Ali Kapar (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 2/144-145.

²⁰ el-Bakara, 2/190.

²¹ et-Tevbe, 9/12.

²² el-Bakara, 2/19.

İslâm toplumunun fetih anlayışındaki ufku anlamak için Hendek Gazvesi'nde²³ gerçekleşen şu olayı içselleştirmek gerekir; Resûlullah (s.a.v.) bu gazvede Selmân-ı Fârisî'ye²⁴ (ö. 36/656 [?]) Şam'ın, Yemen'in fethedileceği ve Kisra'nın öldürüleceğini müjdelerken, Medine'de bir grup münafik: “*Muhammed, Kisra ve Kayser'in hazinelerini vaat ediyor fakat adamları temel ihtiyaçlarını bile gideremiyorlar. Allah ve Resûlü bize sadece kuru bir vaatte bulunuyor.*” diye alaya almışlardı. Oysa durum onların zannettiğinin tersine şekillenmiş ve bahsi geçen şehirler fethedildiği gibi olayın tanıklarından olan sahâbî Selmân-ı Fârisî'nin: “*Ben bütün bunları gördüm.*” ifadesiyle Resûlullah'ın (s.a.v.) vaaadinin birer birer gerçekleştiğini aktarmıştır.²⁵ Müslümanların sabır ve sebat içerisinde yürüttükleri fetihler, dönem içerisinde imkânsız gibi görünmüş olsa da ilahî iradenin ışığında gerçekleştiğine tarih şahittir. Müslümanların fetih şuuruna dair bu iki örnekle iktifa etmek yerinde olacaktır.

2. Müslümanların Endülüs'ü Fetih Amacı

Müslümanların Endülüs'ü fetih amacı Avrupa ile İslâm arasındaki engelleri kaldırmaktır. Fetihler, Müslümanların hâkimiyetlerini kıtalar ötesine taşımaları itibariyle siyasî özellik barındırmaktadır. Her ne kadar Hz. Ömer (r.a.) [ö. 23/644]²⁶ deniz aşırı bölgelere gidilmesine olumsuz yanıt vererek deniz donanmasının kurulmasına müsaade etmemiş²⁷ olsa da sonraki süreçte Müslümanlar bu düşüncelerden sıyrılarak “*dünya hâkimiyeti*” ideallerini gerçekleştirme uğruna fetihlere devam etmişlerdir. Endülüs fatihlerinden olan Mûsâ b. Nusayr'ın, Kuzey Afrika fetihlerini tamamladıktan sonra İspanya üzerinden Avrupa'ya oradan da Kostantiniye/İstanbul'u fethetme gayesi²⁸ dünya hâkimiyeti idealinin en güzel örnekliliğini teşkil etmektedir.

²³ Detaylı bilgi için bk. Muhammed Hamîdullah, “Hendek Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/194-195.

²⁴ İslâmiyeti kabul eden İran asıllı ilk sahâbî. Detaylı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Selmân-ı Fârisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/441-443.

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları*, çev. Musa K. Yılmaz (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), 2/96-106.

²⁶ Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi (634-644). Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44-51.

²⁷ Fayda, “Ömer”, 34/45.

²⁸ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâmi fi'l-Endelus* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/53; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânu'l-mubtade ve'l-haber fi Târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahum min zevî's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1408/1988), 4/255; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1/233-234.

Müslümanlar, fethettikleri bölgede sadece siyasî nüfuz sağlama amacıyla değillerdi. Bilakis fethettikleri topraklarda âdil ve hakkaniyetli bir toplum inşa etme amacı gütmekteydiler. Müslümanlar fethettikleri topraklarda ihya ve ıslahı amaçlıyorlardı. Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilkelerini kendilerine şiar edinen Müslümanlar, fetihler esnasında gayrimüslimlerin haklarını korumayı da ihmal etmemişlerdir. Gayrimüslimlerin aralarında kendi hukuklarına göre yargılanmalarına da imkân sağlamışlardır.²⁹

Endülüs'te Hıristiyan yönetimi altında bulunan Yahudiler ciddi bir şekilde zulme uğramaktaydılar. Günümüzde Filistin meselesinde her ne kadar Yahudiler, Müslüman topluluklara zulmetseler de, güç Müslümanların elindeyken aynı davranışa muhatap olmadıkları gibi İslâm toplumu onların üzerlerindeki Hıristiyan zulmünü kaldırmıştır. Endülüs'ün fetih tecrübesi de bunun tarihî şahididir. Öyle ki İber yarımadasının fethinin akabinde Târik b. Ziyâd, fethettiği bazı bölgelerin yönetimini farklı din mensuplarına, bağımsız konseylere hatta Endülüs'ün fetih aşamasında önemli rol oynayan Sebte (Ceuta) kontu Julianos'a bırakmıştır.³⁰ İşte bu, İslâm'ın hoşgörü anlayışının ve fetihlerin yalnızca toprak elde etmek için kazanılmadığının en bariz örneğidir.

Elbette fetih amaçları bunlardan ibaret değildir. Meselenin özünde her ne kadar farklı sebepler yer almışsa da aslında İslâm ordularının yegâne amacı Allah'ın dinini kıtalar ötesine taşımak ve İslâm'ın adâlet anlayışını toplumlarla tanıştırmaktır.³¹ Müslümanlar Endülüs topraklarına girmeden önce geniş çaplı analizler yaparak fetih için hazırlıklara girişmişlerdir. Müslümanların, Endülüs fethine dair amaçlarını birkaç başlık halinde kısaca ele almak konunun anlaşılması bağlamında daha yerinde olacaktır.

2.1. Endülüs'ün Stratejik Önemi

Müslümanların dünya hâkimiyetine dair fetih hareketlerinin önündeki en büyük engel Bizans İmparatorluğu'nun kara ve denizlerde olan kuvvetiydi. Emevîler'in, Anadolu ve Kuzey Afrika'ya yönelik düzenledikleri fetih hareketlerinin

²⁹ Detaylı bilgi için bk. Thomas Michel, "İslâm'da Gayrimüslimlerin Hakları", çev. Levent Öztürk - Fatmatüz Zehra Kamacı, *İSTEM* 1/2 (2003), 179-193.

³⁰ S. Muhammed İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 33-34.

³¹ Nizamettin Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 21.

altında bir nevi Bizans'ın kısıpaca alınmasını sağlamak yatıyordu. İspanya'nın fethini de bu açıdan ele almak yapılan stratejik hareketin amacını anlamayı kolaylaştıracaktır.³²

2.2. Endülüs'ün Fethinde Ekonomi Faktörü

Müslümanlar M. 710 yılında Kuzey Afrika fetihlerini tamamladıktan sonra Avrupa'ya yönelmişlerdir. Güney bölgenin çöl iklimine sahip olması ve doğal olarak sıcaklığın da etkisiyle Kuzey bölgeye yönelmeleri daha mantıklıydı. Müslümanlar da hem stratejik öneme hem de doğal zenginliklere sahip olan İber yarımadasına yönelmişlerdi.³³

2.3. Endülüs'ün Fethi Öncesinde Gelen Davet

Septe valisi Julianus'ın kızı, İspanya Kralı Rodrich tarafından kötü muameleye/tacize maruz kalmıştı. Bunun üzerine İber yarımadasının Kralı Rodrich ile aralarında uyuşmazlık bulunan Septe valisi Julianus, bölgenin fethi için Müslüman yöneticilerden yardım talep etmişti.³⁴ Durumu fırsata çevirmek isteyen Mûsâ b. Nusayr, bölgeye Kont Julianus aracılığıyla Tarîf b. Mâlik'i keşif amacıyla yollamıştı.³⁵ Doğal olarak Endülüs'ün fethinde yaptığı telkinlerle teşvikte bulunan Julianus'un payını unutmamak gerekir. Hatta Julianus'un fethin davetinin yanında gemi yardımı da gönderdiği kaynaklarda yerini almıştır.³⁶

3. Müslümanların Endülüs'ü Fethin Merhaleleri

Siyer ışığında yola çıkarak Endülüs tarihi ele alınacak olursa, ashâb-ı kirâmın bu coğrafyayla bir nesep bağı olduğu bilgisine ulaşmak mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şairi olan Abdullah b. Revâha'nın³⁷ (ö. 8/629) kendisi gibi şair olan kız kardeşi Amre bint Revâha,³⁸ Beşîr b. Sa'd³⁹ (ö. 12/633) ile evlenmiştir. Bu

³² Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/50.

³³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/50.

³⁴ Ali, *Endülüs Tarihi*, 43.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi "Endülüs Emevileri"* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 4/31.

³⁶ Makkarî, *Neşhu't-Tib*, 1/254; İnân, *Devletü'l-İslâmi fi'l-Endelus*, 1/41.

³⁷ Şair sahâbî, Mûte Savaşı'nda şehid düşen üçüncü kumandan. Detaylı bilgi için bk. Sargon Erdem - Hulusi Kılıç, "Abdullah b. Revâha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/129-130.

³⁸ Medineli kadın sahâbî. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Amre bint Revâha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/96.

³⁹ Kumandan sahâbî. Detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Beşîr b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/6-7.

evlilikten, ilerleyen tarihlerde Emevîler'in⁴⁰ valisi olarak görev alan Nu'mân b. Beşîr⁴¹ (ö. 64/684) doğmuştur. Nu'mân b. Beşîr, valilik görevini icra ederken Emevîler'in yanlış tutumlarını eleştirecektir. Adâletsizlikleri, haksızlıkları ve zulümleri bir mü'min ahlâkıyla eleştiriye tabi tutacaktır. Bu tutumun Emevîler'i rahatsız etmesi üzerine hânedanın bir diğer valisi olan Mervân b. el-Hakem⁴² (ö. 65/685) tarafından şehid edilecektir.⁴³ Nu'mân b. Beşîr'in şehadeti üzerine çocukları ve torunları artık Şam'da yaşayamayacaklarını anlayınca Endülüs diyarlarına hicret ederek hayatlarının geri kalanını burada geçirmişlerdir. Benî Abdüsselâm olarak anılan bu aile, Endülüs'ün seçkin ailelerinin arasında yer almışlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabından olan Abdullah b. Revâha'nın Endülüs ile nesep bağı bu şekildedir.⁴⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.): *“insanların en hayırlıları benimle aynı çağı paylaşanlardır”* buyurmaktadır.⁴⁵ Bu nesil *“sahâbe nesli”* olarak adlandırılmaktadır. Akabinde gelecekler *“Tâbiîn”* ve sonrasında gelen nesil ise *“Etbâu't-Tâbiîn”* olarak nitelendirilmektedir. Bu üç nesil İslâm tarihinin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu üç sınıfın âlimlerini, âbidlerini, valilerini ve komutanlarını da farklı kategoride değerlendirmek gerekir. Mesela sahabe neslinin komutanlarına değinildiğinde akıllara ilk olarak Hâlid b. Velîd (r.a.) [ö. 21/642]⁴⁶ gelir. Hemen ardından gelen nesilde ise Anadolu'nun fatihlerinden birisi olan İyâz b. Ganm (r.a.) [ö. 20/641]⁴⁷ anılır. Tabiîn neslinin komutanlarını anmak gerektiğinde ise zihinlere

⁴⁰ Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk İslâm hânedanı. Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, “Emevîler (Siyasî Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87-104.

⁴¹ Ensar arasında hicretten sonra doğan ilk çocuk, sahâbî. Detaylı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Nu'mân b. Beşîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/233-234.

⁴² Emevî halifesi ve Mervânî kolunun kurucusu (684-685). Detaylı bilgi için bk. İrfan Aycan, “Mervân I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/225-227.

⁴³ Muhammed Emin Yıldırım, *Sahâbe İklimi* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 4/470.

⁴⁴ Erdem - Kılıç, “Abdullah b. Revâha”, 1/129.

⁴⁵ Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tercid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, thk. Huriye Martı, ed. Salih Şengezer vd., çev. Ahmed Naim - Kâmil Miras (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/525.

⁴⁶ Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Seyfullah unvanı verdiği meşhur kumandan sahâbî. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Hâlid b. Velîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/289-292.

⁴⁷ Ünlü kumandan, sahâbî. Detaylı bilgi için bk. Asri Çubukcu, “İyâz b. Ganm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/498-499.

hemen Afrika'nın fatihi olan Ukbe b. Nafi' (ö. 62/682)⁴⁸ gelir. Ukbe'nin ardından ibre İber yarımadasına çevrildiğinde ise sırasıyla Mûsâ b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik ve Târik b. Ziyâd'ı anarız.

Bu noktada Ukbe'yi anmak, Endülüs'te fetih zemininin nasıl hazırlandığını daha anlaşılır kılacaktır. İslâm toplumu fethettikleri her bölgede zulüm altında kalan insanları refaha eriştirmeyi hedeflemiştir. Bu şuurla 21/642 yılında Mısır fethini tamamlayan Amr b. Âs (ö. 43/664),⁴⁹ İslâm inancını ötelere taşıma adına Mağrib bölgesine Ukbe'yi göndermiştir. Tunus ve Libya'nın batı kesimlerini de içine alan İfrîkiye bölgesinin fethini tamamlamıştır. Aynı zamanda İfrîkiye valiliğine de atanan Ukbe, Mağrib'in fethedilmesi için girişimlerde bulunmuştur ve Atlas Okyanusu'nun kıyılarına vardığında: *“Rabbim! Eğer önüme şu denizi çıkarmasaydın, ben senin yolunda cihad etmeye devam edecektim.”*⁵⁰ ifadeleri Müslümanların fetih anlayışlarındaki ufkunun güzel bir tezahürüdür. Zira Müslümanlar fetih için çıkmış oldukları yolculukta heybelerinde İslâm medeniyetinin ilim ve irfanını da kıtalar ötesine taşıma amacı gütmüşlerdir.

Ukbe'nin önündeki deniz engelini aşacak kişi yine onun ayak izlerini takip eden ve 711 yılında İber yarımadasına çıkarma yapan Târik b. Ziyâd olacaktır. Târik'in, Müslüman orduları içerisindeki deniz engeline karşı zaafın baş göstermesi üzerine onları motive edecek hitabı şöyledir:

“Ey Batı topraklarının gazileri! Ey cesaretli Müslümanlar! Nereye gidersiniz ve gafletle nereye kaçıyorsunuz? Önünüzde düşman gibi deniz, arkanızda deniz gibi düşman! Eğer sabır ve sebat ederseniz, muzaffer olup Endülüs'ü fethedersiniz. Yoksa düşman cümlemizi deryaya döker. Size lazım olan tek şey var, o da ilahi yardımdan medet umarak ve fitri cesaretinize dayanarak cihad meydanında ayaklarımızı sabit tutmasıdır. Cihad sırasında sanki tek bir adam hüviyetinde olun ve ey süvariler, biliniz ki sizi çağırdığım şeye ilk uyan benim. O halde beni takip edin!”⁵¹

İslâm ordularının Allah'ın adını yüceltme uğrunda canları pahasına mücadelede bulunmaları, İberya yarımadasının fethinin üç-dört yıl gibi bir süre

⁴⁸ Emevî valisi. Detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “Ukbe b. Nâfi’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/64-66.

⁴⁹ Mısır fâtihi ve devlet adamı. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Önkal, “Amr b. Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/79-81.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 4/104.

⁵¹ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1/231-232; Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/53-54.

zarfında tamamlamalarındaki başlıca etkindir. Bu minvalde Müslümanlar; kuvvetleri, stratejileri, askerî gücü, siyasî üstünlüğü bakımından daima düşmanlarından daha az teçhizata sahip olmuşlardır. Sayılan güçler yegâne itimat ölçüğü taşıymıyordu. Bilakis Müslüman ordularının galibiyetleri sebebi ancak inançları ve inandıkları değerleriyle açıklanabilirdi.⁵² Müslümanlar savaş tarihi boyunca hiçbir zaman maddî veya askerî üstünlüğü neticesinde fetih gerçekleştirmemiştir. Hatta İslâm ordularının, düşmanları karşısında askerî güç olarak daha az bir orduya sahip olmaları onların temel bir özelliğı haline gelmiştir.⁵³

3.1. Fetih Öncesi Endülüs

Endülüs'ün fetih merhaleleri bahsine girmeden bölgenin önceki idarî tarihine temas etmek yerinde olacaktır. İspanya'nın İslâm ordularının fethinden önceki durumu içler acısıydı. Kurulu egemen düzen ve ardı sıra gelen siyasî sorunlar nedeniyle bölgede kargaşa ve istikrarsızlık hâkimdi.⁵⁴ Müslümanlardan önce bölge bir dönem Vandallar tarafından idare edilmiştir. Vandalların medeniyetten uzak, şehir yaşantısından habersiz ve ülkenin güzelliklerini şahsi menfaatleri uğruna tahrip etmeleri halkın tepkisine neden olmuş fakat ciddi bir isyan hareketi de görülmemiştir. Berberî ve Vizigot kabilelerinin bölgeye gelmesine kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Vizigotlar, Vandallarla mücadeleye tutuşmuş ve bölgenin hâkimiyetini ele geçirmeye çalışmışlardır. Neticede Vizigotlar, Roma İmparatorluğunun ayrılmasıyla bölgede bağımsızlıklarını ilan ederek kendilerine ait hâkimiyet alanı oluşturmuşlardır.⁵⁵

Vizigotlar, Endülüs coğrafyasında hâkimiyet sağladıkları zaman diliminde Yahudiler de bu bölgede yaşamaktaydılar. Vizigotlar, Yahudilere karşı sert bir tutum sergilemiş ve aşırı yaptırımlarda bulunmuşlardır.⁵⁶ Bu meyanda yaşanan taht kavgaları ve beraberinde gelen toplumsal huzursuzluk⁵⁷ Müslümanların lehine olmuş ve fethin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmıştır.

⁵² Haccî, *Endülüs Tarihi*, 40-41.

⁵³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 42-43.

⁵⁴ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 37.

⁵⁵ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/25-26.

⁵⁶ Yaşar Emrah Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberiler* (İstanbul: Okurakademi Yayınları, 2020), 64.

⁵⁷ Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*, 20.

3.2. Endülüs Kavramının Etimolojisi

Endülüs, Müslümanlar tarafından henüz fethedilmeden İspanya denilince, coğrafi perspektifte anlaşılan İber (İberic/İberia) yarımadasının tamamı kastediliyordu.⁵⁸ Arap tarihçiler, Endülüs kavramını İber yarımadasını kapsayan İspanya ve Portekiz'in bulunduğu toprak parçaları için kullanmışlardır.⁵⁹ İbnü'l-Esîr bu konu hakkında bölgeye ilk yerleşenlerin "Endelüş" adlı bir kavim olduğunu belirtmiş ve "ş" harfinin daha sonra "s" okunmasıyla "Endelüs" olarak Arapçaya evrildiğini açıklamıştır.⁶⁰ İbn Haldûn ise bölgenin Araplar tarafından "Endelüş" olarak nitelendirildiğini zikretmiştir.⁶¹ Müslümanlar, fetih öncesinde bu bölge için "hispania" veya "spania" kelimelerini de kullanmışlardır.⁶² Nitekim Müslümanların 711'den 1492'ye kadar hâkimiyet sürdürdükleri bugünkü İspanya ve Portekiz ülkelerini kapsayan bölge "Endülüs/el-Endelus" olarak tanımlanmıştır. Öte yandan Endülüs adına ilk defa M. 716 yılına ait bir sikke üzerinde rastlanmıştır.⁶³ Sikkenin bir kısmında "Hispania'da basıldı" ifadesi yer alırken diğer yüzünde ise "Endülüs'te basıldı" ifadesi yer almıştır.⁶⁴ Müslümanların, sikke üzerinde geçen Endülüs kavramından hareket ederek bölgeyi bu şekilde isimlendirdikleri de ihtimal dâhilindedir.

Endülüs isminin nereden geldiğine dair yukarıda ifade edilen bilgilerin dışında farklı rivayetler de mevcuttur. Aslının "Vandelüs" yani "Vandalların memleketi" manasına geldiğine dair kanılar daha ön plandadır.⁶⁵ Zira istilacı bir kavim olan Vandallar, M. 409 yılında ülkeyi zapt etmiş ve yaklaşık 18 yıl gibi bir süre İspanya'nın güneyinde yaşamışlardır. Bunun yanında Endülüs isminin Hz. Nûh (a.s.) döneminden itibaren kullanıldığına dair rivayetler mevcuttur. Yâfes'in⁶⁶ çocuklarından birinin adının "Endülüs" olduğu ve İber yarımadasının buna atfen

⁵⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/19.

⁵⁹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/25.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/556.

⁶¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/149.

⁶² Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/19.

⁶³ Şeyban, *Endülüs*, 15.

⁶⁴ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211-225; Ali Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", *İSTEM* 7/14 (01 Aralık 2009), 372.

⁶⁵ Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", 373.

⁶⁶ Tevrat'a göre Hz. Nûh'un üç oğlundan biri. Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Yâfes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/174-175.

Endülüs olarak anıldığı kaynaklarda aktarılmıştır.⁶⁷ Bölgenin Vandalucia, Endeliş veya Endelüş, Atlantis, Landahlouts gibi farklı isimlendirmeleri de kaynaklarda yer almıştır.⁶⁸

Müslümanların fethettikleri bölgenin isimlerini değiştirme gibi bir girişimlerinin olmadığı ayrıntısı da gözlerden kaçmamalıdır. İslâm hâkimiyetinin sona ermesinden sonra bile İspanya’da bugün hâlâ “Andalucia” adında bir bölge bulunmaktadır.⁶⁹

3.3. Endülüs ile İlk Temaslar

İfrîkiye bölgesinin tamamının Ukbe b. Nâfi’ tarafından fethedilmesi üzerine büyük İslâm komutanı hedefine Mağrib bölgesini koymuştur. Ancak Ukbe’nin görevden alınması üzerine Mûsâ b. Nusayr İslâm komutanlığının sancağını almıştır. Kuzey Afrika fetihleri, yaklaşık iki yıl gibi kısa bir sürede Mûsâ b. Nusayr’ın kumandanlığında tamamlanmıştır.⁷⁰ Kuzey Afrika fetihlerini başarıyla tamamlayan Müslümanlar, dünya tarihine damga vuracak askerî harekâtlar düzenlemişlerdir. Artık Afrika ve Avrupa arasındaki boğazı da geçmeyi hedefleyen Müslüman komutanlar bölge hakkında araştırma ve analizler yapmaya başlamışlardır. Neticede ufukta bugünkü adıyla İspanya ve Portekiz ülkelerini kapsayan ve o günkü adıyla Endülüs topraklarının fethi için herhangi bir engel kalmamıştır.

Mûsâ b. Nusayr, Julianus’un Endülüs hakkındaki davetini Emevî halifesi Velîd b. Abdümelik’e (ö. 96/715),⁷¹ mektupla bildirerek bölgeye girilmesi hususunda izin istemişti. I. Velîd, Müslümanların korkunç denizle aniden karşı karşıya gelmemeleri için Mûsâ b. Nusayr’a uyarıda bulunmuştur. Mûsâ ise “*bakanın dibini görecektedir rahat bir körfez*” olduğunu yazması üzerine halifenin Mûsâ’ya bölge hakkında analiz yapmasını istemesiyle, Mûsâ b. Nusayr tarafından Endülüs’ün fethine zemin hazırlayacak öncü birlik gönderilmiştir.⁷²

⁶⁷ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi*, 4/499.

⁶⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, 371-376.

⁶⁹ Şeyban, *Endülüs*, 15.

⁷⁰ Câsim Ubûdî, “Mûsâ b. Nusayr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/224.

⁷¹ Emevî halifesi (705-715). Detaylı bilgi için bk. Mevlüt Koyuncu, “Velîd I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/30-31.

⁷² Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/31.

Mûsâ, Tarîf b. Mâlik öncülüğünde keşif ekibi göndererek hem Julianus'un niyetini öğrenmek hem de bölge hakkında bilgi edinmek istiyordu. Tarîf, el-Hadrâ olarak bilinen ve günümüzde gemilerin en yoğun uğrağı olan adaya konuşlandı. Hatta bu ada onun ismine nispetle “*Cezîretü Tarîf/Tarîfa*” olarak anılmaya başladı.⁷³ Tarîf b. Mâlik'in İber yarımadasına konuşlanmasıyla, İslâm ordularının ilk defa Endülüs'e geçişi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Endülüs topraklarına ilk temas bu öncü birlik ile sağlanmıştır.

3.4. Endülüs'ün Fethi

Endülüs tarihinde 92-95/711-714 yılları “*fetih dönemi*” olarak isimlendirilmektedir.⁷⁴ Tarîf b. Mâlik önderliğinde gönderilen keşif birliğinin fetih için uygun bir zaman ve zemin olduğunu bildirmesi üzerine, 92/711'de Târik b. Ziyâd komutasında olan ordunun hazırlıkları tamamlanmıştı. İslâm ordusunun İspanya'ya geçişi gemiler aracılığıyla sağlanmıştır. Julianus'un ödünç gemileriyle⁷⁵ veya Müslümanların hâlihazırda sahip oldukları gemilerle karargâh noktası olan Cebelitârik/Gibraltar adasına çıkarma yapılmıştır.⁷⁶

Târik b. Ziyâd'ın ilk hedefinde Kurtuba/Cordoba şehri yer almaktaydı. Kurtuba'yı ele geçirme adına kuzeye doğru ilerleme sağladı. Bu ilerleme esnasında Rodrigo'nun yeğeni Bencio direniş göstermiş olsa da Târik b. Ziyâd tarafından mağlup edildi. Rodrigo, bunun üzerine sayıları rivayetlere göre farklılık arz eden 40.000⁷⁷ veya 100.000 arasında değişen bir ordu hazırladı. 7000 kişilik orduyla Endülüs'e geçiş yapan Târik, Mûsâ'dan takviye olarak 5000 asker daha istedi. İki ordu Lekke vadisi/Rio Guadalete mevkiinde karşı karşıya geldi. H. 92'de Ramazan ayının yirmi sekizinci günü başlayan savaş Şevval ayının beşinde bitti.⁷⁸ Sekiz gün süren savaşın galibi Müslümanlar olmuş ve Vizigotlar'ı ağır bir yenilgiye uğratmışlardı.

⁷³ Makkarî, *Neşfu't-Tîb*, 1/253; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/5; Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a fî Fethi'l-Endelüs ve Zikri Ümerâihâ*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dârül-Kitabü'l-Benânî, 1989), 16.

⁷⁴ DİA, “İspanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/161-162.

⁷⁵ Makkarî, *Neşfu't-Tîb*, 1/254; İnân, *Devletü'l-İslâmi fî'l-Endelüs*, 1/40.

⁷⁶ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 62.

⁷⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/254.

⁷⁸ İsmail Hakkı Atçeken, “Endülüs'ün Fethinin İki Büyük Komutanı: Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr”, *Fetihleri Anlamak ve Fatihleri Anmak*, ed. Muharrem Kesik (İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları, 2019), 121.

Vizigot Kralı Rodrigo'nun akıbeti ile ilgili olarak savaş esnasında öldürüldüğü veya nehirde boğulduğu gibi farklı rivayetler bulunmaktadır.⁷⁹ Târik, savaşın galibiyetinin verdiği hazla İspanya'nın birçok şehrini ele geçirmeye başladı. Ardından H. 93 senesinde yani bir yıl sonra Mûsâ b. Nusayr Endülüs'e geçiş yaptı.⁸⁰ İki komutanında, İber yarımadasında bulunmasıyla beraber fetih hareketleri hız kazandı.

Genel itibariyle Müslümanların bu toprakları ilk kez Musâ b. Nusayr veya Târik b. Ziyâd tarafından fethedildiği kanısı yaygın olsa da H. 27'de Hz. Osman (r.a.) [ö. 35/656]⁸¹ döneminde ilk kez fethedildiğine dair görüşler de mevcuttur. Hz. Osman (r.a.) tarafından görevlendirilen Abdullah b. Nâfi' b. el-Husayn ve Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays adlı iki komutanın kara veya deniz üzerinden çıkarma yapmaları istenmiştir. Bu çıkarma sonrasında İstanbul'un fethedilmesi de gündeme gelmiştir. Neticede Endülüs'ün ilk kez Hz. Osman (r.a.) döneminde fethedildiği ve kalıcı olarak yerleşim sağlandığı da kaynaklarda yerini almıştır.⁸²

İslâm dininin ilahî mesajlarını kıtalar ötesine taşımak isteyen İslâm orduları artık Avrupa kapılarına dayanmıştı. Avrupa'nın fethedilmesine yönelik ilk ciddi icraat Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz (ö. 101-720)⁸³ tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna binaen Semh b. Mâlik adlı valiyi Endülüs'e göndermiştir. Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların bu bölgede güven içerisinde olduğunu öğrenmesi fetih ile ilgili içindeki şüpheleri gidermiştir. Zira Müslüman liderler, her ne kadar fetihlerin kıtalar ötesine ulaşmasını istemiş olsalar da Müslümanların canlarını toprak fethinden daha ön planda tutmuşlardır. Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilen vali Semh b. Mâlik fethi daha ileri boyutlara götürerek, Pireneleri aşmasıyla Frank topraklarına kadar ilerleme göstermiştir.⁸⁴ Hatta Paris'e yaklaşık yüz kilometre mesafeye kadar yaklaşmıştır.⁸⁵

⁷⁹ İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/25.

⁸⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/16.

⁸¹ Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü, detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443.

⁸² Muhammed Hamîdullah, "Efendimiz Osman'ın Halifeliği Sırasında Hicrî 27 Yılında Endülüs'ün (İspanya) Fethi", çev. Selahattin Polatoğlu, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2018), 1/44-45.

⁸³ Emevî halifesi (717-720). Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/53-55.

⁸⁴ Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*, 13.

⁸⁵ Reşat Uğur Karacan, *Endülüs Müslümanlarının Asimilasyonu* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 9.

Nihayetinde İspanya'nın tamamına yakını ve Portekiz'in bir kısmını içerisinde barındıran Endülüs coğrafyası Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Endülüs, İslâm hâkimiyeti boyunduruğunda sekiz asır içerisinde altı farklı dönemde yönetilmiştir.

4. Endülüs Fethinin Öncü Şahsiyetleri

4.1. Mûsâ b. Nusayr

Endülüs ve Mağrib-i Aksâ'nın fethedilmesinde önemli rol oynayan Emevî kumandanı Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717),⁸⁶ 19/640 yılında Suriye'nin Kefermüsrâ köyünde dünyaya gelmiştir. Mûsâ b. Nusayr'ın babası, Müslümanların önde gelen meşhur komutanı Hâlid b. Velîd (r.a.) tarafından Aynüttemr'de esir alınmıştır. Mûsâ b. Nusayr, Benî Lahm veya Benî Ümeyye'nin âzatlısı olarak farklı kabilelere nispet edildiği gibi Arap asıllı olmadığı da rivayetler arasında yer almıştır. Fakat Lahm kabilesine mensup olduğu ya da bu kabilenin bir âzatlısı olduğu görüşü daha ön plandadır.⁸⁷ Mûsâ b. Nusayr, üstün başarıları sayesinde Muâviye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 60/680)⁸⁸ özel muhafız birliği kumandanlığına kadar yükselmiştir.⁸⁹

Mûsâ b. Nusayr, İfrîkiye mıntikasına düzenlenen seferlerde başarılı kumandanlık sergilediği için Mısır valisi Abdülazîz b. Mervan (ö. 86/705)⁹⁰ tarafından İfrîkiye ve Mağrib valiliğine atanmıştır (78/698).⁹¹ Mûsâ b. Nusayr, Emevî halifelerinden Velîd b. Abdümelik'in İfrîkiye ve Mağrib valiliklerini merkeze bağlaması üzerine Mağrib-i Aksâ'nın fethi için hazırlıklara başlamıştır (87/706). İki yıl gibi bir süre zarfında Sebte (Ceuta) bölgesi hariç Kuzey Afrika'yı hâkimiyeti altına almış ve Tanca valiliğine Endülüs'ün fethini gerçekleştirecek olan âzatlısı Târik b. Ziyâd'ı getirmiştir.⁹²

⁸⁶ Mağrib-i Aksâ ve Endülüs'ü fetheden Emevî kumandanı. Detaylı bilgi için bk. Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", 31/224-225.

⁸⁷ İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 17.

⁸⁸ Emevî hilâfetinin kurucusu (661-680). Detaylı bilgi için bk. İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/332-334.

⁸⁹ Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", 31/224-225.

⁹⁰ Mısır valisi. Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Abdülazîz b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/192.

⁹¹ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 23-26.

⁹² Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", 31/224-225; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 4/483.

Mûsâ b. Nusayr, 712 yılında çoğunluğunu Arapların oluşturduğu on sekiz bin kişilik orduyla İşbiliye'ye (Sevilla) yöneldi.⁹³ Târik'a, Tanca valiliği sırasında 17.000'i Arap, 12.000'i Berberî olan ordu bıraktı.⁹⁴ Bu stratejik adımlardan sonra gözler artık Mağrib-i Aksâ'ya odaklanmıştı. İber yarımadasının konumu, ekonomi ve iklim şartları, İspanya'nın iç sorunlarının artması dahası Sebte kontu Julianos'un daveti; Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ün fethi kararının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁹⁵

Mûsâ b. Nusayr, halife I. Velîd'in izni ile İspanya'nın güney bölgelerine, M. 710 yılında Tarîf b. Mâlik komutasında 400 kişilik öncü birliği keşif amacıyla gönderdi.⁹⁶ Tarîf b. Mâlik komutasındaki seriyye İspanya'nın güney bölgelerine yapmış oldukları hamleler neticesinde bol miktarda ganimetlerle dönüp, başarılı bir şekilde keşif çalışmalarını sonlandırmışlardır. Bu başarılı girişim Endülüs'ün fethi için Müslümanları cesaretlendirmiştir.⁹⁷

Mûsâ b. Nusayr, keşif birliğinin olumlu dönüşü üzerine, Tanca valisi olarak görevlendirmiş bulunduğu Târik b. Ziyâd'ı önce 7000, ardından da takviye olarak 5000 olmak üzere toplamda 12.000 kişilik bir orduyla İspanya coğrafyasına göndermiştir. Ordu, İspanya topraklarına Sebte kontu Julianos'un hazırlamış olduğu dört adet ticarî gemiyle, Gibraltar adasından İspanya'ya giriş yapmıştır.⁹⁸

Târik, Vizigot Kralı Rodrigo ile Rio Guadalete (Vâdiilekke) bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Yaklaşık üç gün ile bir hafta arasında değişen zorlu bir savaş sonrasında Vizigot Kralı ve askerleri Müslüman orduları tarafından mağlup edilmiştir. Bu önemli başarıyla beraber devam eden fetihlerde Târik, Vizigotlar'ın başşehri olan Tuleytula'yı (Toledo) da ele geçirmiştir.⁹⁹

Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr arasında meydana gelen itaat, ihtilaf ve emir-komuta zinciri tartışmalarını ilgili eserlere havale edip,¹⁰⁰ fetih hareketlerinin

⁹³ W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 20.

⁹⁴ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 36.

⁹⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasi Tarih"*, 1/50-52.

⁹⁶ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 19.

⁹⁷ İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîler'e Kadar Endülüs", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/23.

⁹⁸ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 29-30.

⁹⁹ Detaylı bilgi için bk. Özdemir, "Endülüs", 11/211-225.

¹⁰⁰ Bu tartışma hakkında bk. İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 34; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 67-68.

üzerinde durmak yerinde olacaktır. Endülüs'ün fethiyle ilgili bu olumlu gelişmeler üzerine Mûsâ b. Nusayr çoğunluğunu Yemenli, Kayslı ve Arapların oluşturduğu 18.000 kişilik orduyla İspanya'nın tamamını fethetmek için hazırlığa başlamıştır.¹⁰¹ Mûsâ b. Nusayr ve beraberindeki birlikler, el-Cezîretü'l Hadrâ mıntıkasında toplanmışlardır. Hatta bu bölgede Mûsâ b. Nusayr tarafından Mescidü'r-râyât adıyla bilinen “*Sancaklar Mescidi*” inşa edilmiştir.¹⁰²

Mûsâ b. Nusayr, sırasıyla Şezûne/Mesina, Karmûne/Carmona, İşbîliye/Sevilla ve Mârîde/Merida şehirlerini art arda fethettikten sonra nihayetinde Tuleytula'da Târik b. Ziyâd ile bir araya gelmiştir.¹⁰³

M. 714 yılında dönemin halifesi Velîd b. Abdülmelîk, Endülüs'ün fethinde önemli başarılarla imza atan Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ı hilâfet merkezi olan Dımaşk'a¹⁰⁴ çağırmıştır. Bu çağrı üzerine Mûsâ, Endülüs'ün idaresini oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'ya (ö. 97/716) bırakmıştır. Böylece “*Valiler Dönemi'nin*” temelleri atılmıştır. Târik b. Ziyâd ile birlikte Dımaşk'a dönen Mûsâ b. Nusayr,¹⁰⁵ bol miktarda ganimeti beraberinde götürmüştür.¹⁰⁶

Mûsâ b. Nusayr'ın beraberinde getireceği eşsiz ganimetlerin bilgisini alan ve kardeşinin ölümünü bekleyen veliaht Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717),¹⁰⁷ Mûsâ'ya acele etmemesi gerektiğini ve bulunduğu yerde kalmasını içeren bir mektup göndermiş olsa da Mûsâ, Velîd b. Abdülmelik henüz hasta yatağındaiken Dımaşk'a varmıştır.¹⁰⁸

Mûsâ, 715 yılında Dımaşk şehrine vardığında, hasta yatağında olan I. Velîd'e ganimetleri teslim etmiştir ve yaklaşık 40 günlük bir zaman diliminden sonra Velîd b. Abdülmelik vefat etmiştir. Bunun üzerine yeni halife Süleyman b. Abdülmelik, Mûsâ b. Nusayr'a karşı sert bir tutum sergilemiş, kariyerini tahrip ederek eziyet ettiği gibi

¹⁰¹ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 68-69.

¹⁰² Abdurrahman Ali Haccî, *Endülüs Tarihi “İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar (711-1492)”*, çev. Kadir Kinar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 94-96.

¹⁰³ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 68-75.

¹⁰⁴ İslâm dünyasının önemli tarihî şehirlerinden biri, günümüzde Suriye'nin başşehri. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Tomar, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/311-315.

¹⁰⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs “Cihat, Reconquista, Convivencia”* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 61.

¹⁰⁶ Özdemir, “Endülüs”, 11/211-225.

¹⁰⁷ Emevî halifesi (715-717). Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, “Süleyman b. Abdülmelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/80-81.

¹⁰⁸ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 87.

para cezasına da çarptırmıştır. Olaylardan haberdar olan Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Mühelleb'in (ö. 102/720)¹⁰⁹ araya girmesiyle Süleyman b. Abdülmelik, Mûsâ b. Nusayr'ı affetmiştir.¹¹⁰

Mûsâ b. Nusayr'ın akıbeti hakkında bazı tartışmalı rivayetler de mevcuttur.¹¹¹ Mûsâ b. Nusayr 97/716 yılında¹¹² Süleyman b. Abdülmelik ile beraber çıkmış olduğu hac yolculuğu esnasında vefat etmiştir.¹¹³

4.2. Tarîf b. Mâlik

Asıl adı Ebû Zür'a Tarîf b. Mâlik el-Bergavâtî en-Nehaî'dir. Tarîf b. Mâlik, Mûsâ b. Nusayr'ın emriyle Endülüs'ün fethi için karaya çıkarma yapan ilk komutandır. Aynı zamanda Mûsâ'nın âzatlısı olan Berberî asıllı¹¹⁴ Târîf, Mağrib seferlerinde sergilediği başarılarla valinin dikkatini çekmiştir.¹¹⁵

Tarîf b. Mâlik'in başarılarından memnun olan Emevîler'in Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr. M. 710 yılının ramazan ayında Tarîf'in öncülüğünde bir rivayete göre 400¹¹⁶ başka bir rivayette ise 500¹¹⁷ kişilik askerî birliği, İspanya'nın güney kıyısında yer alan Isla de la Palmas Adası'na keşif amaçlı göndermiştir.¹¹⁸ Daha sonraları bu bölge, komutanın adına nispeten *Cezîretü Târîf (Tarîfe)* olarak anılmaya başlamıştır.¹¹⁹ Keşif amaçlı gönderilen askerî birlik, Sebte kontunun tedarik etmiş olduğu dört adet gemiyle adaya geçiş yapmıştır.¹²⁰ Çoğunluğunu Berberîlerin oluşturduğu birliğin temel gayesi; toplumun genel yapısıyla ilgili bilgilenmek, savaş taktiklerini çözümllemek ve bölge nüfusuna dair analizler yapmaktır.

Keşif birliği, İspanya'nın Güney kıyısında yer alan Paloma'ya vardktan sonra, Sebte kontu Julianos'un yönlendirmesi neticesinde Tarîf b. Mâlik, el-Cezîretülhadrâ

¹⁰⁹ Emevî halifesi. II. Yezîd'e karşı isyan eden vali ve komutan. Hakkında detaylı bilgi için bk. Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/522-523.

¹¹⁰ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 97.

¹¹¹ Mûsâ b. Nusayr'ın akıbetiyle ilgili detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akıbeti", *Milel ve Nihal* 12/1 (12 Nisan 2016), 9-34.

¹¹² İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 37.

¹¹³ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 30.

¹¹⁴ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 58.

¹¹⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/29.

¹¹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/52.

¹¹⁷ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 58.

¹¹⁸ Şeyban, *Endülüs*, 27.

¹¹⁹ Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", 40/29.

¹²⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/52.

(Algeciras) bölgesinin fethini gerçekleştirdi.¹²¹ Tarîf b. Mâlik'in bolca ganimetle Kuzey Afrika'ya dönmesi (ki yine ramazan ayına tekabül etmektedir), Müslümanları Endülüs'ün fethini tamamen gerçekleştirmeye teşvik etmiştir.¹²² 124/742 yılında hayatını kaybeden¹²³ Tarîf b. Mâlik, Endülüs'ün fetih kapısını açan bir komutan olarak hafızalarda yer edinmiştir.

Tarîf b. Mâlik'in Endülüs fethine dair seferinin sonuçları şu şekilde değerlendirilmiştir:

- a. Julianus'un Müslümanlara yardım teklifinin gerçekliği ortaya çıktı.
- b. İber yarımadasındaki direncin acizliği gözlendi.
- c. Tarîf'in bu önemli başarısı, Müslümanları fetih için ellerini çabuk tutmaya sevk etti.¹²⁴

4.3. Târik b. Ziyâd

Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr'ın yönlendirmesiyle beraber Endülüs'ün fethini gerçekleştiren Târik b. Ziyâd (ö. 102/720),¹²⁵ Berberî kabilelere mensup olup 50/670 yılında dünyaya gelmiştir. İran kökenli veya Arap asıllı olduğuna dair farklı rivayetler aktarılmıştır. Târik'in yeteneklerinin farkına varan Mûsâ b. Nusayr, onu Tanca'nın (Tangier) fethi için ordu kumandanı olarak görevlendirmiştir. Tanca'da elde edilen başarıdan sonra Târik, Endülüs'ün fethini gerçekleştirene kadar bu bölgede vali olarak görevlendirilmiştir.¹²⁶

Târik b. Ziyâd'ın ilk hedefi İber yarımadasına çıkarma yaparak bu bölgeyi İslâmlaştırmaktır. Bu adım aynı zamanda Endülüs'te İslâm medeniyetinin inşa sürecini oluşturuyordu. İber yarımadasında hüküm süren Vizigotlar ile Lekke vadisinde gerçekleşen "*Vâdiilekke*" savaşı kazanıldı, yarımada içerisinde Târik'in ele geçirmek istediği ilk şehir Vizigotların başşehri olan Tuleytula şehriydi. Bu şehir aynı zamanda Katolikler'in dinî merkezi olma özelliği taşıdığından dolayı hem siyasî hem de dinî öneme sahipti. Tuleytula'nın alınması Endülüs'ün fethi manasını taşımaktaydı.

¹²¹ Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", 40/29.

¹²² Atçeken, "Emevîler'e Kadar Endülüs", 4/23.

¹²³ Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", 40/29.

¹²⁴ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 57.

¹²⁵ Mûsâ b. Nusayr ile birlikte Endülüs'ü fetheden kumandan. Detaylı bilgi için bk. Atçeken, "Târik b. Ziyâd", 40/24-25.

¹²⁶ Atçeken, "Târik b. Ziyâd", 40/24-25.

Târik, Tuleytula'yı aldıktan sonra şehrin tüm sermayesinin içerisinde bulunduğu saraya girmiş, altınların üzerine ayağını koyduktan sonra kibirlenmeden şu ifadeleri dile getirmiştir: “Ey Târik! Sen dün Berberî bir köleydin. İslâm'la şereflendin şu anda bu zaferi sana İslâm kazandırdı. Unutma yarın bu kadar sermayenin, gücün, ganimetin sahibi de olsan bir kabre gireceksin ve Allah'a hesabını vereceksin.” Bu ifadeler aslında İslâm'ın fetih anlayışının tezahürüdür. Fethin üzerinden bir yıl geçtikten sonra Mûsâ b. Nusayr beraberindeki 18.000 orduyla İspanya topraklarına geçmiş birçok şehri aldıktan sonra Tuleytula'da Târik b. Ziyâd'la buluşmuştur.¹²⁷

Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ü fethiyle ilgili önemli bir mesele de “*gemileri yakma*” olayıdır. Konuyla ilgili üç farklı mütalaa kaynaklarımızda yer almaktadır. Rivayetler; gemilerin yakıldığı,¹²⁸ gemilerin ödünç alındığı dolayısıyla yakılmasının mantıklı bir izahının olmadığı bir nevi tarihî kaynaklarda abartı/hayal ürünü taşıdığı¹²⁹ ve gemilerin bir kısmının temsili olarak yakıldığı gibi farklılıklar arz etmektedir.¹³⁰ Fakat gemilerin yakılması olayı konunun ehemmiyetine binaen bize büyük kazanımlar elde edebilmek için küçük şeyleri feda etmek gerektiği bilincini aşlamaktadır. Zira büyük davalar küçük hesaplarla elde edilmez. Târik b. Ziyâd aslında madden gemileri yakmamış olsa bile manen gemileri yakmıştı.¹³¹

Târik b. Ziyâd'ın gemileri yakması meselesinin bir benzeri İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yaşanmıştır. H. 13'te Köprü/Cısr Muharebesi'nde ordu komutanı Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin (ö. 13/634)¹³² şehid olduğunu gören, Abdullah b. el-Has'amî köprü'nün bağlantılarını kopardıktan sonra; Müslümanlara geri dönmeyip şehid edilen komutanları için savaşmayı ve gerekirse ölmeyi tercih etmelerinin mesajını vermiştir.¹³³

¹²⁷ Şeyban, *Endülüs*, 29.

¹²⁸ Muhammed b. Abdullâh Hammûdî Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk fi İhtirâkı'l-âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 177.

¹²⁹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 80-81.

¹³⁰ Ahmed Muhtâr Abbâdi, *fi't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beyrut: Dâru'n-nehdâti'l-Arabiyye, 1972), 271.

¹³¹ Bu tartışma hakkında bk. İsmail Hakkı Atçeken, “Târik b. Ziyâd Endülüs'ün Fethi Öncesinde Gemileri Yaktı mı?”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 1/3 (2002), 31-41.

¹³² Hz. Ömer devri kumandanlarından. Detaylı bilgi için bk. Asri Çubukcu, “Ebû Ubeyd es-Sekafî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/249.

¹³³ Muhammed İbn Hibban, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ Hz. Peygamber ve Halifeler*, ed. Mehmet Azimli, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 367-369.

Târik b. Ziyâd'ın mezarının yeri bilinmediği gibi vefatına yakın zaman dilimlerinde de maalesef hak ettiği değeri görmemiştir. Hatta yetim biri olarak dünyaya gözlerini açmış ve yine yetim bir şekilde dünyaya gözlerini kapamıştır. Fakat herşeye rağmen Endülüs coğrafyası bu büyük komutanı bağrına basmıştır. Öyle ki çıkarma yaptığı ada¹³⁴ ismine atfen Cebelitârik¹³⁵ olarak anılmıştır. Nitekim bu büyük komutan, İslâm Medeniyeti'nin Endülüs'te neşvünema bulmasına zemin hazırlamış ve nihayetinde mütevazı bir hayat içerisinde vefat etmiştir.¹³⁶

---

¹³⁴ Târik b. Ziyâd'ın çıkarma yaptığı adanın görseli için bk. [EK 1](#).

¹³⁵ İspanya'nın güneyinde aynı adı taşıyan dağın eteğinde kurulmuş kasaba ve Avrupa ile Afrika'yı birbirinden ayıran boğaz. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Cebelitârik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/187-188.

¹³⁶ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 167.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'ÜN TARİHİ DÖNEMLERİ

1. Valiler Dönemi (715-755)

Mûsâ b. Nusayr'ın, Dimaşk yolcuğuna çıkacağı zaman oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'yı vali olarak bıraktığı bu süreç Endülüs'ün ilk dönemini oluşturur. Bu dönem “*Asru'l-Vülât*” olarak anılmıştır.¹³⁷ Kırk yıldan fazla süren valiler döneminde yirmi bir yönetici değişimi gerçekleşmiştir.¹³⁸ Neredeyse iki yılda bir valinin değişimi söz konusudur. Bu kadar çok valinin değişimi siyasî alanda istikrarın sağlanmadığının göstergesidir. Endülüs'te henüz yerli Müslümanların bulunmadığı bu dönemde, Mağrib coğrafyasından gelen Berberîler Endülüs'e yerleşmişlerdir. Aynı zamanda Berberîler gerek Endülüs döneminde gerekse günümüzde Kuzey Afrika'nın yerli halkı olarak anılmıştır.¹³⁹ Berberîler arasında İslâm, henüz yeni yayılmaya başladığından dolayı bu dini kâmil manasıyla içselleştirememişlerdir. Bu yüzden yönetimle aralarında sorunlar çıkmış ve merkezî yönetim olan Emevîler bölgeye farklı valiler atamak zorunda kalmıştır.

İlk vali Abdülazîz b. Mûsâ, Endülüs'ün fatihlerinden olan babasının önerisi üzerine İşbiliye/Sevilla'yı ülkenin başşehri haline getirmiştir.¹⁴⁰ Abdülazîz b. Mûsâ, iç isyanlarla başı dertte olmasına rağmen iyi bir yönetim sergilemiş ve civardaki düşman grupları itaat altında tutmuştur.¹⁴¹ Abdülaziz b. Mûsâ toplumlararası evliliğe teşvik bağlamında Rodrigo'nun dul kalan eşi Egilona ile evlilik yapmıştır.¹⁴² Abdülazîz'in, Egilona'ya karşı zafiyeti bazı Hıristiyan âdetlerine göz yummasını da beraberinde getirmiştir. Öyle ki halk arasında Hıristiyan olduğuna dair yaygaralar koparılmış ve neticesinde öldürülmüştür.¹⁴³ Olayın arka planında Abdülazîz'in babası ile arası hayli açık olan Süleyman b. Abdülmelik'in olduğuna dair ihtimal rivayetlerde yerini almıştır.¹⁴⁴ Bir başka rivayette ise Abdülazîz b. Mûsâ'nın sabah namazı kılarken kılıç

¹³⁷ Lütfi Şeyban, *Endülüs “Direniş ve Soykırım”* (İstanbul: Muhit Kitap, 2021), 29.

¹³⁸ Atçeken, “Emevîler'e Kadar Endülüs”, 4/33.

¹³⁹ Hugh Kennedy, *Endülüs “Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi”*, çev. Ayşegül Demir (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 19.

¹⁴⁰ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 99.

¹⁴¹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 183.

¹⁴² İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 48.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 26.

¹⁴⁴ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 48.

darbeleriyle öldürüldüğü ve başının Süleyman b. Abdülmelik'e gönderildiği de aktarılmıştır.¹⁴⁵

Valiler döneminin bir başka popüler ismi de Mûsâ b. Nusayr ile beraber Endülüs'e geçiş yapmış olan ve M. 730'da Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)¹⁴⁶ tarafından Endülüs'e vali olarak atanan Abdurrahman el-Gâfikî'dir (ö. 114/732).¹⁴⁷ Vali Gâfikî, aynı zamanda önemli bir kumandandı. Endülüs'te bir dönem valilik yapmış olan Anbese b. Sühaym ile arasının açık olmasına rağmen ordusu içerisinde kumandan olarak görev yapmıştır. Gâfikî, Bordeaux şehrini ele geçirerek Pireneler'i aşmıştır. Bunun üzerine Frank orduları Müslümanları durdurmak üzere hazırlığa başlamış ve iki ordu 732'de karşı karşıya gelmişlerdir. İslâm tarihinde Belâtüşşühedâ olarak nitelendirilen bu savaşta Abdurrahman el-Gâfikî atından düşerek şehid olmuştur.¹⁴⁸

“Şehitler düzlüğü” manasına gelen Belâtüşşühedâ savaşında bir hafta boyunca iki taraftan ufak tefek sataşmalarının dışında ciddi bir çarpışma meydana gelmemiştir. Nihayetinde İslâm ordularının saldırısıyla başlayan savaşta birçok Müslüman hayatını kaybetmiştir. Belâtüşşühedâ savaşı hakkında İngiliz tarihçi Gibbon şu ifadeleri kullanmıştır: “Şayet İslâm orduları galip gelecek olsalardı şuan Paris ve Londra'daki kiliselerin yerinde camiler olacak ve Oxford'da Kitâb-ı Mukaddes yerine Kur'ân-ı Kerîm okunacaktı.”¹⁴⁹ Belâtüşşühedâ savaşının hezimetini aynı zamanda Arap-Berberî çatışmasını da beraberinde getirmiştir. Müslümanların arasındaki bu tür çatışmalar Reconquista hareketine güçlendirmiştir.

Valiler döneminin son yöneticisi Yûsuf el-Fihri (ö. 142/759), Kayslı-Yemenli çatışmasının sonucunda M. 747'de vali olmuştur. Kayslılar ve Yemenliler arasındaki ihtilaf, birer yıl dönüşümlü olarak yönetici atanması üzerine anlaşmaya varılmıştır. Ancak Kayslılar verdikleri sözde durmadılar. Valiliği Yemenlilere teslim etmemeleri üzerinde çatışmalar yeniden alevlendi. Öte yandan Abbâsîlerin kırımından canını kurtaran Abdurrahman b. Muâviye Endülüs topraklarına geçiş yaptı. Kayslılara karşı

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 26.

¹⁴⁶ Detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “Hişâm b. Abdülmelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/148-150.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman el-Gâfikî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/162.

¹⁴⁸ Yıldız, “Abdurrahman el-Gâfikî”, 1/162.

¹⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, “Belâtüşşühedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/391-392.

cephe alan Yemenliler, Berberîler'i de saflarına alarak Abdurrahman'a destek oldular. Yemenli ve Berberîler'in destekleriyle birçok şehri ele geçiren Abdurrahman'ın Kurtuba'yı ele geçirmesiyle valiler dönemi sona ermiş ve Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'te bağımsızlığı ilan etmiştir.¹⁵⁰

1.1. Valiler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

a. Abdulaziz b. Mûsâ b. Nusayr	(714-716)
b. Eyyûb b. Habîb el-Lahmî	(716)
c. Hur b. Abdurrahman es-Sekafî	(716-718)
d. Semh b. Mâlik el-Havlânî	(718-721)
e. Anbese b. Süheyym el-Kelbî	(721-726)
f. Uzra b. Abdullah el-Fihri	(726-727)
g. Yahyâ b. Seleme el-Kelbî	(727-728)
h. Huzeyfe b. Ahveş el-Eşcaî	(728)
i. Osman b. Ebû Nis'a el-Has'amî	(728-729)
j. Heysem b. Ubeyd el-Kinânî	(729-730)
k. Muhammed b. Abdullah el-Eşcaî	(730)
l. Abdurrahman el-Gâfikî	(730-732)
m. Abdülmelik b. Katan el-Fihri	(732-734)
n. Ukbe b. Haccac es-Selûlî	(734-740)
o. Abdülmelik b. Katan el-Fihri (2)	(740-741)
p. Belc b. Bişr el-Kuşeyri	(741-742)
q. Sa'lebe b. Selâme el-Âmilî	(742-743)
r. Ebû'l-Hattar Hüsâm b. Dırar el-Kelbî	(743-745)
s. Sevâbe b. Selâme el-Cüzamî	(746)
t. Abdurrahman b. Kesîr el-Lahmî	(746)
u. Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri	(747-756) ¹⁵¹

2. Endülüs Emevî Devleti (Emîrlik ve Hilâfet Dönemi)

2.1. Emîrlik Dönemi (756-929)

Endülüs'te emîrlik ve hilâfet dönemi aynı zamanda Endülüs Emevîleri'nin iki ayrı dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemler, Endülüs tarihinin en uzun soluklu

¹⁵⁰ Özdemir, "Endülüs", 11/212-213.

¹⁵¹ Atçeken, "Emevîler'e Kadar Endülüs", 4/34; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 271-274.

dönemidir ve yaklaşık 275 yıl sürmüştür.¹⁵² İlk emîr olan I. Abdurrahman ile başlayan emîrlik döneminde sekiz yönetici yer alırken, III. Abdurrahman'ın hilâfeti ilan etmesiyle dokuz yönetici de hilâfet döneminde görev almıştır. Ayrıca III. Abdurrahman hem emîr hem de halife olarak görev yapmıştır.

Endülüs'te valiler dönemiyle ilgili iç karışıklıklar ve iç isyanlar devam ederken şark coğrafyasında da durum aynıydı. Abbâsîlerin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbas es-Seffâh (ö. 136/754),¹⁵³ Emevî hanedanlığına mensup fertleri kılıçtan geçirmeye başlamıştı. Seffâh'ın (Kan dökücü) zulmünden kurtulmayı başaran istisna şahsiyetlerden biri de Endülüs Emevî Devleti'ni kuracak olan ed-Dâhil ünvanlı Abdurrahman b. Muâviye idi.¹⁵⁴

Abbâsîler ellerine geçirdikleri Emevî hanedanının mensuplarını, adamlarını, akrabalarını münferit olarak kılıçtan geçirip katletmişlerdi.¹⁵⁵ Henüz 25 yaşlarında olan I. Abdurrahman'a, Berberî bir köle katliamdan kurtulması için Endülüs'e gitmesini teklif etmişti. Başka bir seçeneği kalmayan I. Abdurrahman bu teklifi kabul etmişti. Bu süreçten sonra I. Abdurrahman emîrliğini ilan ederek, 275 yıl sürecek Endülüs Emevî Devleti'nin temellerini atmış oldu.¹⁵⁶

I. Abdurrahman'ın Kurtuba şehrine gelmesiyle artık Endülüs'te yeni bir sürecin ışıkları yanmaya başlamıştır. I. Abdurrahman'a Kelbî ve Berberî kabileler destek verirken, Kaysî kabilesi ise zıt bir tavır üzereydi. Kaysîler, yönetimi henüz elinde bulunduran Vali Yûsuf el-Fihri'yi destekliyordu. Yûsuf her ne kadar iktidardan vazgeçmesini I. Abdurrahman'a söylemiş olsa da Abdurrahman Endülüs'teki siyasî zafiyeti fark etmiş ve insanların Emevî şehzadesi olarak teveccüh göstermesini fırsat bilerek Yûsuf el-Fihri'yi hezimete uğrattıktan sonra Kurtuba'ya geçerek emirliğini ilan etmişti. I. Abdurrahman kurmuş olduğu devletin devamlılığını sağlamak üzere kurumsallaşma yoluna gitmiştir. Aslında I. Abdurrahman atalarının yani Emevî hânedanlığının uygulamalarını bu topraklarda denemek istiyordu. Devletin kurumsallaşmasının akabinde artık imar faaliyetleri de baş göstermişti. İmar

¹⁵² Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/88.

¹⁵³ İlk Abbâsî halifesi. Detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/283-284.

¹⁵⁴ Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/57.

¹⁵⁵ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi "Abbâsîler Dönemi"* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 4/44.

¹⁵⁶ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 282.

faaliyetlerine ilk olarak Kurtuba surlarının onarımıyla başlayan I. Abdurrahman, İslâm dünyasında Sâmerâ ve Ebû Dülef Camii'lerinden sonra gelen ve üçüncü büyük camii olma özelliğine sahip Kurtuba Ulucamii'ni inşa ettirdi.¹⁵⁷ Kurtuba Ulucamii, günümüzde İspanyollar tarafından Cordoba Katedrali olarak kullanılmaktadır. Emevî mimarisi özelliği taşıyan bu cami, M. 786 yılında bazı eksikliklerine rağmen I. Hişâm (ö. 180/796)¹⁵⁸ tarafından tamamlanmıştır.¹⁵⁹

Endülüs Emevî Devleti'ni artık kuruluşan kökleşme dönemine sokan I. Hişâm dindar karakterli bir yöneticiydi, öyle ki Endülüs'ün Ömer b. Abdulazîz'i olarak anılmıştır. Köklü icraatlar yapmamış olsa bile adâlet, şefkat ve dindarlık hassasiyetleri halk tarafından sevilmesine sebep olmuştu. Ülke yönetiminde en üst seviyede yer almasına rağmen halk ile iç içe olmuştur.¹⁶⁰ Fıkıh ilmine ilgi duyan ve bu konuda kendisini geliştiren I. Hişâm, fukahaya da ayrı önem vermiştir. Öyle ki fukaha yönetimde söz sahibi olmuştur. Valilik döneminde yaygın olan İmam Evzâî'nin görüşleri, bu dönemde yerini İmam Mâlik'in görüşlerine bırakmıştır. I. Hişâm, Mâlikîlik¹⁶¹ mezhebinin Endülüs'e girişini sağlamıştır. I. Hişâm sonrasında tahta geçen I. Hakem (ö. 206/822),¹⁶² döneminde iç karışıklıklarla mücadele edilmiştir. I. Hakem babasının yönetiminin tersi bir tutum sergileyerek fukahaya karşı sert davranmıştır. Fukaha ona karşı "*fâcir*" olması gerekçesiyle ayaklanma çıkarmıştır. Bu ayaklanma sonucunda yetmiş iki fukaha mensubunu katletmiştir.¹⁶³ I. Hakem'in akabinde Endülüs'e yönetici olacak II. Abdurrahman ise tezimize konu olmuş "*balayı günlerini*" yaşatmıştır.

¹⁵⁷ İslâm tarihinde yer alan en büyük üçüncü cami. Detaylı bilgi için bk. Engin Beksaç, "Kurtuba Ulucamii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/453-454; Bilal Gök, *Türk-İslam Sanatları Tarihi* (Malatya: Fidan Kitapevi, 2018), 58-60.; Kurtuba Ulucamii görselleri için bk. [EK 2](#) ve [EK 3](#).

¹⁵⁸ Endülüs Emevî Devleti'nin ikinci emîri (788-796). Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/145-146.

¹⁵⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/92.

¹⁶⁰ İbnü'l-Kâtîyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/62.

¹⁶¹ Dört büyük Sünnî fıkıh mezhebinden biri. Detaylı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/519-535.

¹⁶² Endülüs Emevî Devleti emîri (796-822). Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Hakem I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/173-174.

¹⁶³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/95-99.

Son emîr olarak görev alan I. Muhammed'in (ö. 273/886)¹⁶⁴ oğlu Abdullah (ö. 300/912),¹⁶⁵ üstün meziyetlere sahip, takvalı ve hayırsever bir kişilikti. Yönetim işlerinde hassas davranırdı. Adâletin yayılması ve zulmün engellenmesi için mesai harcardı. Endülüs emîrliğinin son çeyrek asrı hayli karışık bir ortamdı. Merkezî idareye karşı ayaklanmalar artmaya başlamıştı. Öyle ki devletin otoritesi sadece Kurtuba şehrine hâkimdi. Eyaletlerin her biri adeta devlet haline gelmişti. Emîrlik döneminin son zaman dilimleri kargaşa ortamını andırıyordu, Endülüs'ü bu durumdan kurtaracak kişi de henüz yirmili yaşlarda tahta çıkacak III. Abdurrahman olacaktı.¹⁶⁶ Hem emîr hem de halife olarak görev alan III. Abdurrahman'la beraber emîrlik dönemi sona erdi.

2.1.1. Emîrlik Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

a. I. Abdurrahmân ed-Dâhil	(756-788)
b. I. Hişâm er-Radî	(788-796)
c. I. Hakem er-Rabazî	(796-822)
d. II. Abdurrahmân el-Evsat	(822-852)
e. I. Muhammed el-Ümevî	(852-886)
f. Münzir b. Muhammed	(886-888)
g. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahmân	(888-912)
h. III. Abdurrahmân en-Nâsır Lidînillah	(912-929) ¹⁶⁷

2.2. Hilâfet Dönemi (929-1031)

Son emîr Abdullah kendisinden sonra ülkeyi yönetecek olan III. Abdurrahman'la yakından ilgilenmekteydi. Hükümdarlığa hazırlık bağlamında bazı önemli işlerde III. Abdurrahman'ı görevlendirirdi. III. Abdurrahman, dedesinin emellerini boşa çıkarmadı. Endülüs'ü kargaşa ortamından alıp istikrarın hâkim olduğu bir aşamaya getirdi.¹⁶⁸ Endülüs'te o dönemde yönetime talip olmak ateşten gömlek giymekle eş değerdi. Halkın desteğini alan III. Abdurrahman siyasî ve askerî dehası

¹⁶⁴ Endülüs Emevî emîri (852-886). Detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/291-292.

¹⁶⁵ Endülüs Emevî Devleti emîri (888-912). Detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/120.

¹⁶⁶ Özdemir, "Endülüs", 11/213.

¹⁶⁷ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 380; Şeyban, *Endülüs*, 35.

¹⁶⁸ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 383-384.

sayesinde Endülüs'te tekrar birliği sağlayarak halkını, özlenen eyyâmü'l-arûs günlerine tekrar ulaştırdı. Bu gelişmeler üzerine III. Abdurrahman siyasî gücünü pekiştirme adına emîrliğe son vererek Endülüs'te hilâfet ilan etti. İç parçalanmaya son vererek “*tek bir ümmet*” olma ideali yolunda kabileler arası rekabetin önüne set çekerek istikrarı sağladı.¹⁶⁹

Tarihçiler Endülüs'te hilâfetin Hakem el-Müstansır'ın¹⁷⁰ döneminde sona erdiğini söyleseler de III. Abdurrahman'ın öldürülmesi üzerine halifelik makamı işlevini yitirmişti.¹⁷¹ Endülüs'te hilâfetin ilan edilmesi, İslâm dünyası içerisinde Abbâsîler, Fâtımîler ve Endülüs'te olmak üzere üç farklı bölgede, üç farklı şahsiyetin halife olduğu bir dönem olarak tarihî kayıtlara geçmiştir.¹⁷²

III. Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine âlim kişiliğiyle tanınan oğlu II. Hakem (ö. 366/976)¹⁷³ geçmiştir. II. Hakem dönemi mimariden ziyade ilim ve kültür alanındaki gelişmelerle tanınmıştır. Öyle ki II. Hakem döneminde Endülüs, İslâm medeniyetinin kalbi olmuştur. Vefatının ardından yönetime henüz çocuk yaşlarda gelen II. Hişâm (ö 403/1013 [?]),¹⁷⁴ Âmirîler'in¹⁷⁵ nüfuzu altında bir yönetime maruz kalmıştır. İbn Ebû Âmir'in (ö. 392/1002)¹⁷⁶ yönetimdeki baskısı beraberinde kargaşa ortamını getirdi. Kurtuba halkının yönetime karşı eleştirileri fazlaştı ve sonunda isyanlar başladı. Çıkan isyanlar neticesinde Âmirîler'e mensup devlet adamlarına ait Medînetüzzâhire tahrip edilerek yağmalandı. İbn Ebû Âmir bu olay sonunda öldürülürken II. Hakem de kayıplara karıştı. Sonrasında gelen yöneticiler istikrarı sağlayamadı. Böylelikle bağımsız bir emîrlik olarak kurulan Endülüs Emevîleri yaklaşık 275 yıllık hâkimiyetin akabinde yıkıldı.¹⁷⁷

¹⁶⁹ Özdemir, “Endülüs”, 11/213.

¹⁷⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/253.

¹⁷¹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 386-387.

¹⁷² Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/90.

¹⁷³ Endülüs Emevî Devleti halifesi (961-976). Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Hakem II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/174-175.

¹⁷⁴ Endülüs Emevî Devleti halifesi (976-1009, 1010-1013). Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Hişâm II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/146-147.

¹⁷⁵ 1021-1094 yılları arasında Belensiye'de (Valencia) hüküm süren bir İslâm hânedanı. Detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, “Âmirîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/72-73.

¹⁷⁶ Endülüs Emevî Devleti'nin başveziri. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Mansûr, İbn Ebû Âmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/6-8.

¹⁷⁷ Özdemir, “Endülüs”, 11/213-214.

2.2.1. Hilâfet Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

- a. III. Abdurrahmân en-Nâsır Lidîllah (929-961)
- b. II. Hakem el-Müstansır-Billâh (961-979)
- c. II. Hişâm el-Müeyyed-Billâh (976-1009)
- d. Muhammed el-Mehdî (1009)
- e. Süleyman el-Mehdî(2) (1009, 1013-1016)
- f. (Hammudî Hâkimiyeti) (1016)
- g. IV. Abdurrahmân el-Mürtezâ (1018)
- h. (Hammudî Hâkimiyeti) (1018-1022)
- i. V. Abdurrahmân el-Müstazhir (1023-1024)
- j. III. Muhammed el-Müstekfî (1024-1025)
- k. (Hammudî Hâkimiyeti) (1025-1027)
- l. III. Hişâm el-Mu‘ted (1027-1031)¹⁷⁸

3. Mülûkü't-Tavâif Dönemi (1031-1090)

Tavâif-i mülûk olarak da kullanılan tabir, Arap dilinde tâife: fırka, bölük manalarını taşıırken, melîk: hükümdar manasında kullanılır ve bu kelimeler çoğul şekilde kullanılmıştır.¹⁷⁹ Melîkler dönemi olarak anılan bu dönem 59 yıl sürmüştür. Mülûkü't-tavâif döneminde sayısız devletçikler kurulmuştur. Öyle ki bir mahalle, bir şehir, bir kasaba idaresine sahip olanlar bile bölgelerini merkezi yönetim edinerek melîklik veya emîrlüklerini ilan etmişlerdir. İslâm'ın birlik ve beraberlik ilkesi ihlal edilince bölünme kaçınılmaz olmuştur.¹⁸⁰

Endülüs'te mülûkü't-tavâif arasındaki kıyasıya savaşlar, Müslümanların zayıf düşmesine ve Hıristiyan krallıkların Endülüs'ü geri alma idealleri olan “reconquista” harekâtına zemin hazırlamıştır. Kral VI. Alfonso, Melîkler döneminde Kurtuba şehrinden sonra Endülüs'ün en büyük ikinci şehri olan Tuleytula'yı ele geçirmiştir. Tuleytula'nın düşmesi aynı zamanda Endülüs'ün, Hıristiyanlara karşı en önemli savunma merkezinin kaybedilmesi manasını teşkil ediyordu.¹⁸¹

¹⁷⁸ Şeyban, *Endülüs*, 35; Özdemir, “Endülüs”, 11/214.

¹⁷⁹ Mehmet Özdemir, “Mülûkü't-Tavâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/553-556.

¹⁸⁰ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 523.

¹⁸¹ Özdemir, “Endülüs”, 11/214.

Statü olarak bu dönem; hâssa, âyan ve âmme olarak üç kısımda değerlendirilir. Hâssa statüsü genelde melikler ve onların ailelerinden oluşur. Bunun yanında sarayın görevlileri de bu kategoride yer almaktadırlar. Hâssa statüsü toplumun yaşam seviyesinin üzerinde olup, lüks bir hayata sahiptirler. Âyan statüsü de belli şehirlerin ulemâ, tüccar ve toprak sahiplerinin yer aldığı kategoridir. Bu sınıf hâssa ve âmme zümreleri arasında tampon bölgesi konumundadır. Âmme statüsünde ise toplumun işçi, esnaf ve köylü kesimleri yer almaktadır. Âmme sınıfı nüfuz ve nüfusça yoğun bir sayıya sahip olsa da siyaset üzerinde etki sağlayamamıştır.¹⁸²

Endülüs Emevî Devleti'nde olduğu gibi bu dönemde de resmî mezhep olarak Mâlikîlik benimsenmiştir.¹⁸³ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064)¹⁸⁴ girişimleri sonucu Zâhirîlik¹⁸⁵ mezhebi bu dönemde gündeme gelmiş olsa da halk tarafından revaç bulmamıştır. Bu dönemde her ne kadar iç karışıklıklar yoğun olsa da mimarî alanda da gelişmeler yaşanmıştır. Sarakusta/Zaragoza şehrindeki Ca'feriyye Sarayı beylikler döneminin en önemli eseridir.¹⁸⁶

Reconquista hareketinin hız kazanması üzerine tehlikeyi fark eden bir takım ulemâ ve emîrler halkın desteğini alarak Kuzey Afrika hanedanlığı olan Murâbitlar'ı yardıma çağırılmışlardır. Mülûkü't-tavâif dönemi, Murâbitlar'ın Endülüs'e davet edilmesiyle sona ermiştir.¹⁸⁷

3.1. Endülüs Emevî Devleti'nden Sonra Kurulan Devletçikler

- a. Abbâdiler
- b. Âmirîler
- c. Bekrîler
- d. Birzâlîler
- e. Cehverîler
- f. Demmerîler
- g. Eftasîler

¹⁸² Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/553-556.

¹⁸³ Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/553-556.

¹⁸⁴ Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi. Detaylı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/39-52.

¹⁸⁵ Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/884) tarafından kurulan fıkıh mezhebi. Detaylı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/93-100.

¹⁸⁶ Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", 31/553.

¹⁸⁷ Özdemir, "Endülüs", 11/214.

- h. Hammûdîler
- i. Hârûnîler
- j. Hazrûnîler
- k. Hûdîler
- l. Müzeynîler
- m. Rezînîler
- n. Tücbîler
- o. Yefrenîler
- p. Zîrîler
- q. Zünnûniler¹⁸⁸

4. Murâbıtlar Dönemi (1090-1147)

Murâbıtlar, mahlasını Abdullah b. Yâsîn el-Cüzûlî (ö. 451/1059)¹⁸⁹ isimli bir fakihin/din âliminin Senegal nehri üzerine inşa ettirdiği “*ribât*” şehirleri kavramından almıştır.¹⁹⁰ Bunun yanında yönetimde bulunan kabile mensuplarının yüzlerini peçeyle örtmelerinden ötürü “*el-Mütelessimûn*” olarak da anılmışlardır. Abdullah b. Yâsîn’e bağlı kuvvetler, Fâtîmîler hâkimiyetinin Sûs bölgesine bağlı Târûdânt’ı ele geçirdikten sonra Mağrib-i Aksâ’ya yönelmişlerdir. Nihayetinde Ağmât’ı fethedip başşehir ilan etmelerinin ardından Murâbıtlar Devleti kurulmuştur (448/1056). Murâbıtlar, bağımsız bir devlet olarak kurulmalarına rağmen hutbelerinde Abbâsî halifelerinin isimlerini zikretmişlerdir.¹⁹¹ Öte yandan Murâbıtlar bünyesinde; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler gibi farklı din mensuplarını da barındırmışlardır.¹⁹² Murâbıtların İslâm dinine bağlılıkları, onları Endülüslü kardeşlerine yardım etmeye sevk etmiştir.¹⁹³

Murâbıtlar döneminin öncü isimlerinden olan Yûsuf b. Tâşfin (ö. 500/1106),¹⁹⁴ Mağrib-i Aksâ bölgesinin sahil şehri olan Tanca’yı¹⁹⁵ ele geçirmesiyle

¹⁸⁸ Özdemir, “Mülûkû’t-Tavâif”, 31/553-556.

¹⁸⁹ Murâbıtlar Devleti’nin kurucusu. Detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, “Abdullah b. Yâsîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/142.

¹⁹⁰ Adnan Adıgüzel, “Abdullah b. Yasin ve Murabıtlar Hareketi”, *İslâmî İlimler Dergisi* 7/1 (2012), 58.

¹⁹¹ Adnan Adıgüzel, “Mağrib ve Endülüs’ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfin”, *İSTEM* 16/32 (28 Aralık 2018), 233.

¹⁹² İsmail Yiğit, “Murâbıtlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/155.

¹⁹³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 585.

¹⁹⁴ Murâbıt hükümdarı. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Yûsuf b. Tâşfin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/30-32.

tarih sahnesinde yerini almıştır. Ardından Endülüs'e geçiş güzergâhında yer alan Sebte/Ceuta¹⁹⁶ şehrini almıştır. Yûsuf b. Tâşfin'in bu önemli fetihlerinden haberdar olan Endülüs halkı, Tuleytula'nın da düşmesiyle sığınabilecekleri tek limanın Yûsuf b. Tâşfin olduğunu anlamışlardır. Nitekim Kastilya ve Aragon krallıklarına karşı Yûsuf b. Tâşfin'den yardım istemişlerdir.¹⁹⁷ Endülüs'ün birçok önde gelen şahsiyetlerinden davet mektubu alan Yûsuf b. Tâşfin, Ceziretülhadrâ'nın verilmesi karşılığında Endülüs'e yardım etmeyi kabul etmiştir.¹⁹⁸

Murâbit lider Yûsuf b. Tâşfin, 1086 yılında Endülüs'e geçerek Zellâka Savaşı'yla¹⁹⁹ Hıristiyan dünyasına ağır bir darbe vurarak mağlup etmiştir.²⁰⁰ Yûsuf, Endülüs'e geçerken fakihlerden mülûkû't-tavâif yönetimleriyle savaşılmasına yönelik almış olduğu olumlu fetvalar neticesinde ilerleme sağlamıştır.²⁰¹ Endülüs Müslümanlarına zafer yıllarını tekrardan yaşatmıştır. Yûsuf b. Tâşfin'in göstermiş olduğu üstün başarılar Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh (ö. 487/1094), tarafından "nâsirüddin" ve "emirü'l-müslimin" unvanlarını almasını sağlamıştır.²⁰² Oğlu Ebû Bekir'in ölümü üzerine tekrar Merakeş'e dönen Yûsuf, bir müddet sonra Müslümanların tekrardan kendi içlerinde birbirleriyle çatışması üzerine ikinci defa Endülüs'e geçmiştir. Endülüslü Müslümanların iç sorunlarının devam etmesi üzerine Yûsuf b. Tâşfin oğullarıyla beraber bölgeye girmiş ve siyasî birliği sağlayarak Murâbitlar yönetimini Endülüs'te tesis etmiştir.²⁰³

Dinî bir karaktere sahip olan Yûsuf b. Tâşfin, meclislerinde daima Endülüslü âlimleri bulundurmıştır. Aynı zamanda Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'ye olan (ö. 505/1111) hayranlığıyla da tanınmıştır.²⁰⁴ Yûsuf'un vefatının ardından gelen

¹⁹⁵ Fas'ın kuzeybatısındaki tarihî bir şehir. Detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/560-562.

¹⁹⁶ Fas'ın kuzeyinde Cebelitârik Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde İspanya hâkimiyetinde şehir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Ceran, "Sebte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/258-260.

¹⁹⁷ Lütfî Şeyban, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/179.

¹⁹⁸ Yiğit, "Murâbitlar", 31/152-155.

¹⁹⁹ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Zellâka Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/222-223; Hüseyin Ali, *Mağrib ve Endülüs'te Murâbitlar Devleti Siyasî Tarih (1056-1147)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 71-82.

²⁰⁰ C. F. Seybold, "Endülüs", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 4/272.

²⁰¹ Ali, *Mağrib ve Endülüs'te Murâbitlar Devleti Siyasî Tarih (1056-1147)*, 48-49.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 9/471.

²⁰³ Özdemir, "Yûsuf b. Tâşfin", 44/31.

²⁰⁴ Emine Nurefşan Dinç, "Murâbitlar Devleti'nde Fukahanın Konumu", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 889-890; Özdemir, "Yûsuf b. Tâşfin", 44/31.

yöneticiler, Endülüs'ün yaşam kültüründen etkilenerek saray hayatını kanıksamış ve cihad ruhlarını kaybetmişlerdir.

Mağrib'e tekrar döndükten sonra Merakeş'te vefat eden Yûsuf b. Tâşfin, Endülüs'e vali olarak oğlu Ali b. Yûsuf b. Tâşfin'i (ö. 537/1143)²⁰⁵ tanzif etmiştir. Ali b. Yûsuf, babasından kalan güçlü bir orduyla beraber Endülüs'te cihad hareketlerine ara vermeden devam etmiştir. Öyle ki Kastilya'ya karşı kazanmış olduğu Uklîş zaferi ile Murâbitları gücünün zirvelerine çıkarmıştır.²⁰⁶ Ali b. Yûsuf'un yaklaşık otuz yedi yıllık yönetiminin nihayetinde yerine oğlu Tâşfin geçmiş ve iki yıllık yönetimini Muvahhidler ile çarpışarak geçirmiştir. Muvahhidler'in Merakeş'i alması ve Endülüs valisi Yahyâ b. Ali el-Messûfi'nin vefatıyla Endülüs'te Murâbit yönetimi sona ermiştir.²⁰⁷

Murâbitlar, Kuzey Afrika ve Endülüs'ün yanında Sudan, Moritanya, Mali, Nijer gibi bölgelerde de faaliyetlerde bulunmuştur. Öyle ki tesirleri günümüze kadar da ulaşmıştır.²⁰⁸

4.1. Murâbitlar Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

a. Yûsuf b. Tâşfin	(1085-1109)
b. Ali b. Yûsuf	(1106-1143)
c. Tâşfin b. Ali	(1143-1145)
d. İbrahim	(1145-1146)
e. İshak b. Ali	(1146-1147) ²⁰⁹

5. Muvahhidler Dönemi (1147-1238)

Murâbitlar yönetiminin bazı dinî uygulamalarına karşıt ve alternatif olarak ortaya çıkan Ebû Abdullah Muhammed İbn Tûmert (ö. 524/1130),²¹⁰ âlim kişiliğinin yanında eylemci karakteriyle de tanınıyordu. Berberî hanedanlığına mensup olan İbn Tûmert, Muvahhidler Devleti'nin kurucusudur. Muvahhidler Devleti, İbn Tûmert'in

²⁰⁵ Murâbitlar Devleti'nin ikinci hükümdarı (1106-1143). Detaylı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/458-459.

²⁰⁶ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Üşbûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/398.

²⁰⁷ Yiğit, "Murâbitlar", 31/152-155.

²⁰⁸ Yiğit, "Murâbitlar", 31/153.

²⁰⁹ Şeyban, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", 4/225.

²¹⁰ Muvahhidler Devleti'nin kurucusu, dinî ve siyasî lider. Detaylı bilgi için bk. Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/425-427.

müritlerine vermiş olduğu “*muvaahhid*” kavramı ekseninde isimlendirilmiştir.²¹¹ İbn Tûmert, Bağdat’ta yaşadığı dönemde İmam Gazzâlî’den dersler almış ve görüşleri Mağrib’te yaygınlık kazanmıştır. Kendisini Mehdî²¹² olarak ilan eden İbn Tûmert, hararetli hutbeleriyle beraber çevresinde ciddi bir kitleye sahip olmuştur. Fakat başlatmış olduğu hareketin sonucunu göremeden vefat etmiştir.²¹³

İbn Tûmert’in ölümü üzerine Muvahhidler’in öne çıkan ismi Abdülmü’min el-Kûmî (ö. 558/1163)²¹⁴ harekâtın lideri/kurucusu olmuştur. Abdülmü’min aynı zamanda İbn Tûmert’in öğrencisidir. Abdülmü’min, Murâbitlar’ın başşehri olan Merakeş’i ele geçirmiş ve Murâbit hükümdar İshak b. Ali’yi öldürerek²¹⁵ Murâbitlar’ın Afrika’daki varlıklarına son vermiştir. Bunun üzerine de Endülüs’e yönelmiştir.²¹⁶ Murâbitlar ve Muvahhidler arasındaki fark hilâfet ilanıdır. Murâbitlar, kendilerini Abbâsî halifelerine izafeten “emîrû’l-müslimîn” (Müslümanların emîri)²¹⁷ diye nitelerken, Muvahhidler ise hilâfet kastıyla “emîrû’l-mü’minîn” (mü’minlerin emîri) olarak isimlendiriyorlardı.²¹⁸ Murâbitlar ve Muvahhidler’in ortak yönleri ise Mağrib ve Endülüs’ü birleştirmeleri, dağınıklıkları ortadan kaldırmaları, siyasî, ticarî, ekonomik olarak bölgeyi tek çatı altında toplamayı ve yine Hıristiyan saldırılarına set çekmeye çalışmaları ortak özellikleri olarak sayılabilmektedir.

Tâşfin b. Ali’nin vefatından sonra Endülüs’te adetâ ikinci bir mülükü’t-tavâif dönemi olarak adlandıracağımız bir dönem yaşanıyordu. Bunun üzerine Endülüslüler Abdülmü’min’in Endülüs’e girmesi için teşvikte bulunuyordu. Abdülmü’min, “*Büyük Endülüs Harekâtı*” adını verdiği plana göre Hıristiyan devletler üzerine dört koldan saldırmayı hedefliyordu. Böylece Hıristiyanların Reconquista emellerini tamamen bitirmek istiyordu. Fakat Abdülmü’min’in hayatı buna vefa etmedi ve harekâtı gerçekleştirilmeden öldü.²¹⁹

²¹¹ Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/410.

²¹² Dünyanın son zamanlarında ortaya çıkıp inancı ve adaleti yeryüzüne hâkim kılacağına inanılan kurtarıcı. Detaylı bilgi için bk. Ekrem Sarıçioğlu, “Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/369-371.

²¹³ Şeyban, *Endülüs*, 61.

²¹⁴ Muvahhidler Devleti’nin kurucusu. Detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, “Abdülmü’min el-Kûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/274-275.

²¹⁵ Özeydin, “Abdülmü’min el-Kûmî”, 1/275.

²¹⁶ Şeyban, *Endülüs*, 61-62.

²¹⁷ Yiğit, “Murâbitlar”, 31/152.

²¹⁸ Özdemir, “Muvahhidler”, 31/410.

²¹⁹ Şeyban, “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”, 4/202.

Muvahhidler dönemine ait en önemli eser İşbîliye Ulucamii'nin minaresidir (*La Giralda*).²²⁰ Muvahhid yönetici Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr (ö. 595/1199)²²¹ tarafından 584/1188 yılında tamamlanan eser, 96 metre yüksekliğindedir. İşbîliye şehri, Ebû Ya'kûb Yûsuf döneminde “*arûsu bilâdi'l-Endelüs/Endülüs Ülkesinin Gelini*” olarak anılmıştır.²²² La Giralda, üzerinde yapılmış tüm değişimlere rağmen (günümüzde çan kulesi olarak kullanılmaktadır.) hâlâ ayaktaadır.²²³ Muvahhidler aynı zamanda deniz nakliyeciliği alanında da önemli çalışmalara imza atmış, öyle ki İbn Haldûn (ö. 808/1406), Muvahhidler'in donanmayı en zirve noktalara ulaştırdığını ikrar etmiştir.²²⁴

Muvahhidler döneminin önde gelen yöneticilerinden biri de Muhammed Nâsır-Lidînillâh'tır (1199-1213). Muvahhidler Devleti'ni gücünün zirvesinde teslim alan Nâsır-Lidînillâh, Ereğ zaferiyle²²⁵ otoritesini pekiştirmiştir. Hıristiyan akımlara karşı başarı elde edilen bu savaş sonrasında antlaşma yoluna gidilmesine rağmen Kastilya Krallığı, Papa'nın desteğini alarak kuvvetli bir Haçlı ordusu kurdular. Bunun üzerine Haçlı kuvvetleriyle meydana gelen İkâb Savaşı'nda,²²⁶ Nâsır-Lidînillâh ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. İkâb yenilgisi Muvahhidler'in çöküşüne neden olmuştur. Öte yandan Nâsır-Lidînillâh'ın vefatından sonra göreve gelen küçük yaşlardaki oğlu Yûsuf el-Müstansır (ö. 620/1224) ise idarî yönden zayıf konumda bulunması hasebiyle Muvahhidler'in çöküşünü hızlandırdığı gibi, Hûdîler²²⁷ ve Nasrîler gibi yerel idarelerin de Endülüs yönetiminde söz sahibi olmalarına neden olmuştur.²²⁸

Murâbitlar yaklaşık 57 yıl, Muvahhidler ise 91 yıl boyunca Endülüs'ü idâreleri altında tutmuştur. Ancak toplamda 148 yıl süren Mağrib endeksli bu yönetimler Endülüs'te kalıcı olarak tutunamamışlardır.²²⁹ Endülüs'ün gözde şehirlerinden olan

²²⁰ İşbîliye Ulu Camii görseli için bk. [EK 4](#); “La Giralda” görseli için bk. [EK 5](#).

²²¹ Muvahhidler Devleti hükümdarı (1184-1199). Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Ebû Yûsuf el-Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/265-266.

²²² Câsim Ubûdî, “İşbîliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/429.

²²³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 653.

²²⁴ Özdemir, “Muvahhidler”, 31/411.

²²⁵ el-Ereğ Savaşı'yla ilgili detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 632-638.

²²⁶ el-İkâb Savaşı'yla ilgili detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 638-648.

²²⁷ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Hûdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/301-302.

²²⁸ Özdemir, “Muvahhidler”, 31/410.

²²⁹ Şeyban, “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”, 4/220.

Kurtuba'nın düşmesi ve Nasrîler'in kurucusu olan İbnü'l-Ahmer'in (ö. 671/1273),²³⁰ Gırnata/Granada yönetimine hâkim olmasıyla beraber Muvahhidler, Endülüs'teki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.²³¹

5.1. Muvahhidler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

a. Abdülmü'min b. Ali	(1145-1163)
b. Ebû Ya'kûb b. Abdülmü'min	(1163-1184)
c. Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr	(1184-1199)
d. Muhammed en-Nâsır-Lidînillâh	(1199-1213)
e. Ebû Ya'kûb Yûsuf Müstansır	(1213-1222)
f. Abdülvâhid b. Yûsuf	(1222-1224)
g. Abdullah İbnü'l el-Mansûr Âdil	(1224-1228)
h. Ebü'l-Ulâ İdris Me'mun	(1228-1232)
i. II. Abdülvâhid er-Reşîd	(1232-1242)
j. Ebü'l-Hasan Ali es-Saîd	(1242-1248)
k. Ebû Hafs Ömer Mürtezâ-Liemrillah	(1248-1250) ²³²
l. Ebü'l-Alâ Ebû Debbûs el-Vâsik-Billâh	(1266-1269) ²³³

6. Nasrîler Dönemi (1238-1492)

Muvahhidler'in İkâb Savaşı'ndaki yenilgisi üzerine Müslümanlar Endülüs'te ciddi bir otorite boşluğuyla karşı karşıya kalmışlardı. Tam da bu sırada Muvahhidler'in artık kendilerini toparlayamayacaklarını anlayan İbnü'l-Ahmer (Muhammed b. Yûsuf) Güney Endülüs'te bulunan Gırnata'da Nasrîler hânedanını kurmuştur.²³⁴ Muhammed b. Yûsuf'un, aynı zamanda Ensar'a²³⁵ bağlı Hazrec (Benî Hazrec)²³⁶ kolunun önde gelen lideri Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?])²³⁷ ile nesep bağı bulunmaktadır.²³⁸

²³⁰ Nasrîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı. Detaylı bilgi için bk. Câsim Ubûdî, "Gâlib-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/332-333.

²³¹ Şeyban, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", 4/222.

²³² Şeyban, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", 4/225.

²³³ Özdemir, "Muvahhidler", 31/412.

²³⁴ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420.

²³⁵ Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve muhacirlere yardımcı olan Medineli Müslümanlar. Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Algül, "Ensar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/251-252.

²³⁶ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Hazrec (Benî Hazrec)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/143-144.

Müslümanların tutunacakları son dalı olan Gırnata Sultanlığı, Gâlib-Billâh lakabıyla tanınan I. Muhammed tarafından kurulmuş ve Endülüs'e hâkim olan en başarılı hükümdarlar arasına girmiştir.²³⁹ Ceyyân savunmasında zor şartlar altında kalan I. Muhammed, Kastilya kralıyla bir takım şartlar karşılığında antlaşma imzalamaya mecbur kalmıştır.²⁴⁰ Antlaşma, her ne kadar ağır şartlar içeriyor olsa bile Gırnata Sultanlığı'nın, Kastilya krallığı tarafından siyasî arenada tanınmasını sağlamıştır.

I. Muhammed, şehrin bazı mıntıkalarını elinde tuttuğu gibi, otorite boşluğunu doldurmuş, ülkedeki istikrarı sağlamış ve İslâm mimarisinin en önemli eserlerinden olan Elhamra'nın²⁴¹ temellerini atmıştır.²⁴² Yapımı 15 yıl süren Elhamra Sarayı'nda sürekli göze çarpan "Lâ gâliba illallah" ifadesi Yûsuf Suresi 21. ayetten alınmıştır.²⁴³

Gâlib-Billâh'ın "*Fakîh*" olarak tanınan oğlu II. Muhammed, Merînî yönetimiyle ittifak sağladı. Nasrî-Merînî ittifakı karşılıklı olarak toprakların gasp edilmesi üzerine bozuldu. Bu süreç III. Muhammed zamanında da devam etti. III. Muhammed, imar işlerine önem veren bir yöneticiydi ve Elhamra Sarayı'nın mescidi sultanın önemli bir eseridir. Ülkedeki Nasrî-Merînî sorunu I. İsmâil'in yönetime gelmesiyle kısmî olarak çözüme kavuştu ve I. İsmâil'in on iki yıl sürecek saltanatı sürecinde istikrar sağlanmış oldu.²⁴⁴

Nasrîlerin en parlak dönemi ise Merînîlerin yönetimine son verecek olan V. Muhammed zamanında gerçekleşti. V. Muhammed, Merînîlerin varlığına son vermenin yanında Kuzey Afrika hânedanları üzerinde de nüfuz sağladı. Elhamra'ya

²³⁷ Ensar'ın önde gelenlerinden, sahâbî. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/377-378.

²³⁸ İsmail Yiğit, *Endülüs (Gırnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 31.

²³⁹ Yiğit, "Nasrîler", 32/420.

²⁴⁰ Ceyyân antlaşmasının detayları için bk. Yiğit, "Nasrîler", 32/420.

²⁴¹ İslâm mimarisinin İspanya'daki en önemli yapılarından biri. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Elhamra Sarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/29-31; Engin Beksaç, "Elhamra Sarayı (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/31-33. Görsel için bk. [EK 6](#).

²⁴² Yiğit, *Endülüs (Gırnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*, 34; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 326-327.

²⁴³ Yûsuf 12/21: "O'nu satın alan Mısırlı kişi hanımına dedi ki: 'Ona iyi bak. Belki bize yararı dokunur veya onu evlat ediniz.' İşte böylece biz Yûsuf'u o yere (Mısır'a) yerleştirdik ve ona (rüyadaki) olayların yorumunu öğretilim diye böyle yaptık. Allah işinde galiptir, fakat insanların çoğu bunu bilmezler." *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Görsel için bk. [EK 7](#).

²⁴⁴ Yiğit, "Nasrîler", 32/420421.

ilaveler yapan ve meşhur *Aslanlar Avlusu*'nu inşa eden V. Muhammed, ilim ve sanat alanında da gelişim sağladı. Gırnata'nın ihtişamı da V. Muhammed'in vefatıyla beraber sona ermiştir.²⁴⁵

M. 1469'da evlenip daha sonra krallıklarını birleştirecek olan Kastilya Kraliçesi Isabella ve Aragon Kralı Ferdinand'ın Gırnata yönetimine dair sürdürdükleri ağır şartların akabinde yönetime dair genel bir taarruz başlattılar. Üç yıldan beridir taht mücadeleleriyle uğraşan XII. Muhammed ez-Zegal, Müslüman hükümdarlardan beklediği yardımı alamaması üzerine devlet adamları, kumandanlar ve bölgenin âlimleriyle yaptığı istişareler neticesinde M. 1490 yılında Gırnata istisna olmak üzere tüm bölgeleri teslim etmek zorunda kaldı.²⁴⁶ Endülüslü Müslümanların, Osmanlılardan beklemiş oldukları yardım istediği II. Bayezid'in iç olaylar ve güçlü bir deniz donanmasına sahip olamaması neticesinde karşılıksız kalmıştır.²⁴⁷ Yerel halkın din, can ve mal güvenliği karşılığında şehir teslim edilerek²⁴⁸ sekiz asırlık bir dönem sona ermiştir. Ülkesi elinden kayıp giden Ebû Abdullah'ın pişmanlığını fark eden annesi Âişe Sultan dayanamayıp: "Erkekler gibi savunamadığın ülke için kadınlar gibi ağla!"²⁴⁹ diyerek sitemini dile getirmiştir. Alpujarras bölgesinde ikamet eden Ebû Abdullah henüz bir yıl kaldığı bölgeden ailesiyle birlikte çıkarılarak Fas'a sürgün edilmiştir.²⁵⁰ Gırnata'nın düşmesiyle beraber, İber yarımadası ile Müslümanların ilişkisi kesilmiş ve Endülüs tarihinin son dönemini oluşturan Nasrîler, hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.²⁵¹

6.1. Nasrîler Dönemi Yöneticileri ve Saltanat Müddetleri

a. I. Muhammed el-Gâlib-Billâh	(1238)
b. II. Muhammed el-Fakîh	(1273)
c. II. Muhammed el-Mahlû'	(1302)
d. Ebü'l-Cüyûş Nasr	(1309)

²⁴⁵ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, çev. Yasemin Çiçek (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 318-319; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 336-337.

²⁴⁶ Yiğit, "Nasrîler", 32/421.

²⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Mine Sultan Ünver, "Osmanlı'nın Endülüs'e Doğrudan Yardım Edememesinin Nedenleri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2013), 29-48; Mehmet Özdemir, "Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?", *İslâmî Araştırmalar* 12/3-4 (1999), 283-296.

²⁴⁸ Gırnata Şehri'nin teslim şartları için bk. İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 343-344.

²⁴⁹ Mehmet Özdemir, "Ebû Abdullah, Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/84.

²⁵⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İSAM, 2020), 155-156.

²⁵¹ Şeyban, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", 4/222.

e.	I. İsmâil, Ebü'l-Velîd	(1314)
f.	IV. Muhammed	(1325)
g.	I. Yûsuf el-Müeyyed-Billâh Ebü'l-Haccâc	(1333)
h.	V. Muhammed el-Ganî-Billâh (2)	(1354/1362)
i.	II. İsmâil, Ebü'l-Velîd	(1359)
j.	VI. Muhammed el-Gâlib-Billâh	(1360)
k.	II. Yûsuf el-Müstağnî-Billâh	(1391)
l.	III. Yûsuf en-Nâsır-Lidînillâh (2)	(1392/1408)
m.	VII. Muhammed	(1392)
n.	VII. Muhammed el-Mütemessik (2)	(1417/1427)
o.	IX. Muhammed el-Gâlib-Billâh (4)	(1419/1429/1432/1447)
p.	IV. Yûsuf Ebü'l-Haccâc	(1431-1432)
q.	X. Muhammed el-Ahnef (2)	(1445/1446-1447)
r.	V. Yûsuf (2)	(1446-1447/1462)
s.	Sa'd b. Ali el-Müstaîn-Billâh (2)	(1453-1462/1464)
t.	Ebü'l-Hasan Ali	(1464-1482/1483-1485)
u.	XI. Muhammed Ebû Abdullah es-Sagîr (2)	(1482-1483/1486-1492)
v.	XII. Muhammed ez-Zagal	(1485-1489) ²⁵²

---

²⁵² Yiğit, "Nasrîler", 32/424; Nizamettin Parlak, "Nasrîler Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/244.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS’TE EYYÂMÜ’L-ARÛS’TAN EL-FİTNETÜ’L-KÜBRÂ’YA GEÇİŞ SÜRECİ

1. Asr-ı Saâdet ve Eyyâmü’l-Arûs

1.1. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Asr-ı Saâdet Dönemi

Asr-ı saâdet, Arapça “*asr ve saâdet*” kelimelerinin birleşimi sonucunda “*mutluluk dönemi*” manasına gelmektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.): “İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır”²⁵³ hadîs-i şerifinden yola çıkılarak asr-ı saâdet kavramı neşvünema bulmuştur. Bu hadîse binaen vahyin ilk iniş anından itibaren Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vefatına kadar ve sonraki nesiller için örnek olan dönem asr-ı saâdet olarak vasıflandırılmıştır.²⁵⁴ Asr-ı saâdet kavramı genel itibariyle Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemini kapsamış olsa bile zaman zaman Hulefâ-yi Râşidîn, Tâbiîn, Tebeu’t-Tâbiîn veya Emevîler, Abbâsîler, Endülüs gibi dönemler içerisinde yerini almıştır.²⁵⁵ Asr-ı saâdet her ne kadar mutluluk dönemi olarak ifade edilse de, sorunsuz bir toplum manasını ifade etmez; bilâkis sorunları insanî ve İslâmî çerçevede çözüme kavuşturmanın adıdır. İnsanlık tarihi içerisinde farklı dönemlerde asr-ı saâdet seviyesini yakalamanın mümkün olacağı da aşikârdır.

Asr-ı saâdet bizlere farklı kesimlerden ırkına, dinine, mezhebine, meşrebine bakılmaksızın kolektif bir yaşamın örnekliğini sergilediği gibi toplumun her kesimine açık olmamızı fakat İslâm’ın insanlığa sunduğu ilkelere uygun davranmamızı öğretir. Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde kendi hâkimiyetlerini öncellemenin ötesinde, fethedilen bölge insanlarıyla beraberce yaşamayı öğretmiştir. Ezcümle İslâm’ın eşsiz ilkelerine bağlı kalındığı müddetçe farklı toplumlarda veya yönetimlerde beraberce yaşamının en güzel örnekleri sergilenmiştir. Fakat toplumlar veya yönetimler İslâm’ın kural ve ilkelerini çiğnediklerinde; beraberce yaşamının tehdit altında olabileceği gibi birçok toplumsal infiale de yol açılmıştır. Nihayetinde asr-ı saâdetin topluma yansımalarına gölge düşürecek bir tablo ortaya çıkmaktadır.

²⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır (Beirut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “Şehâdât”, 9.

²⁵⁴ “Asr-ı Saâdet”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2020), 1/330.

²⁵⁵ Abdülkerim Özyayın, “Asr-ı Saâdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/501.

İslâm tarihinin henüz ilk dönemlerinde zuhur etmiş asr-ı saâdet günlerinde farklı din, ırk, mezhep ve meşrep mensuplarına karşı dinî, iktisadî ve siyasî açıdan hep seviyeli bir ilişki içerisinde bulunulmuştur. Asr-ı saâdet döneminden birçok örneklik arz edecek misaller verilebilse de burada sadece birkaç tanesinin üzerinde durmak yerinde olacaktır. Asr-ı saâdet döneminde beraberce yaşama dair en önemli örneklik “Medine Vesikası” ile gerçekleşmiştir. Bu vesika Medine toplumunun birlikte ve beraberce yaşamlarını idame etmelerinin ilk örneğini oluşturmuştur. Medine vesikası hicretin akabinde Hz. Peygamber (s.a.v.) riyasetinde hazırlanmıştır. Müslümanlar, Yahudiler ve Müşrikler arasında mutabık kalınan vesika, toplumun kişisel hak ve hürriyetlerini, din ve özgürlüklerini, dışarıdan müdahalelere karşı takınması gereken tavırlar, idarî ve adlî birçok farklı alanlarla ilgili ilkeler nezdinde oluşturulmuştur. Muhammed Hamidullah bu vesikanın tarihteki ilk anayasa özelliği taşıdığını belirtmektedir. Elli iki maddelik vesika, ictimâî hayata dair birçok ilkeyi içerisinde barındırmaktadır.²⁵⁶ Beraberce yaşamanın, ilkelere bağlı kalındıkça asr-ı saâdet günlerinin yeniden yaşanmasını mümkün kılan Medine vesikası, bu yönüyle dünya tarihinde ilk sıralarda yer almanın örnekliliğini oluşturmuştur.²⁵⁷

Asr-ı saâdet ile ilgili bir başka husus ise Müslümanlar arasında hem Mekke döneminde hem de hicretin hemen akabinde yani Medine döneminde zuhur etmiş, “muâhât”²⁵⁸ yani kardeşlik antlaşmasıdır. Rabbimiz bir ayette: “Mü’minler ancak kardeşler...”²⁵⁹ buyurmuştur. Bu ayeti en iyi bir şekilde içselleştiren Hz. Peygamber (s.a.v.) toplumsal hayatta bir arada yaşayan Müslümanlar arasında gelir düzeyi veya konumları itibarıyla farklılık arz eden şahısları birbirlerine kardeş kılarak aradaki statü farkını kaldırmıştır. Bu uygulama sahâbe arasında ülfet ve muhabbeti pekiştirmiştir. Bu durum Hz. Peygamber’in (s.a.v.) siyasî güç ve hâkimiyetini de artırmıştır.²⁶⁰

²⁵⁶ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/212-215.

²⁵⁷ İsmail Hakkı Atçeken, “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”, *İSTEM* 7/14 (01 Aralık 2009), 42.

²⁵⁸ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Muâhât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/308-309.

²⁵⁹ el- Hucurât 49/10.

²⁶⁰ Mehmet Özdemir, “Tarihsel Süreçte Müslümanların Barışa Katkısı”, *Dinin Dünya Barışına Katkısı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 83.

1.2. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri

Asr-ı saâdetin izdüşümlerini halifeler döneminde de görmekteyiz. Hz. Ömer (r.a.) Mekke ve Medine dışındaki İslâm topraklarında zimmîlere karşı müsamahalı tavrını değiştirmemiş ve onların kilise inşa etmesinde, canları ve ırzları koruma konusunda güvence vererek birlikte ve beraberce yaşama dair güzel örneklikler sunmuştur. Yine Hz. Ömer (r.a.) döneminde İslâm ordularının komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh (r.a.) [ö. 18/639]²⁶¹ Bizans ordularına ağır kayıplar verdirerek Humus şehrini almıştı. Ebû Ubeyde (r.a.) yüksekçe bir yere çıkarak zimmî tebaaya karşı şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ey Rum halkı! Allah bize zafer nasip etti ve biz bu bölgeye hâkim olduk. Sizin için değişen bir şey yoktur. Ticaret yapanlar pazarlarına, ibadette olanlar mabetlerine, talebeler de medreseye dönebilir. Malınız, canlarınız ve ırzlarınız güvencemiz altındadır. Hatta düşman saldırılarına karşı İslâm askerleri tarafından koruma altındasınız, bunun karşılığında sizlerden cizye alınacaktır.”²⁶²

Alınan cizyeler kayıt defterine yazdırılmıştır. Bir müddet sonra Bizans orduları büyük bir güçle aynı bölgeyi tekrar geri almaya kalkmıştır. Ebû Ubeyde, İslâm ordularının dağınıklıklarından faydalanmak için harekâta geçen Bizans ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca zimmî halkı toplayarak onlara şöyle seslenmiştir:

“Ey Rum halkı! Sizleri koruma adına cizye (vergi) aldık. Fakat şimdi şehri terk etmek zorundayız. Sizlere verdiğimiz bu sözü yerine getiremediğimizden dolayı özür diliyoruz ve aldığımız tüm vergileri geri vereceğimizi ilan ediyoruz.”²⁶³

Müslümanlar zimmî tebaanın hakkını gasp etmemiş ve bir arada yaşamanın vermiş olduğu sorumluluk neticesinde haklarını tekrar iade etmiştir. Üstelik yıllık olarak alınmış olan cizye, sahiplerine geri ödenmiştir. İslâm’ın emrettiği ilkelere bağlılık ve birlikte yaşamanın mesuliyetine dair güzel bir örneklik sergilenmiştir.

Müslümanlar farklı din mensuplarına asla küçümseyici gözle bakmamışlar ve onlara verilecek insanî değerleri asla ihlal etmemişlerdir. Bir Mecusî’ye ait cenazenin geçmesi üzerine bazı sahâbîler insana olan hürmetlerinden dolayı ayağa kalkmışlardır.

²⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Önkal, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/249-250.

²⁶² Muhammed Emin Yıldırım, “Ümmetin Emîni Ebû Ubeyde b. Cerrâh (r.a.)”, *Sahâbe İklimi* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 1/169.

²⁶³ Yıldırım, “Ümmetin Emîni Ebû Ubeyde b. Cerrâh (r.a.)”, 1/170.

Etrafta bulunan bazı insanlar da bu durumu garipsemişlerdir. Sahâbîler ise asıl garipsenecek olanın onların yanlış düşünceleri olduğunu ve cenazeye insanî değerlere göstermiş oldukları saygıdan ötürü ayağa kalktıklarını belirtmişlerdir.²⁶⁴

1.3. Emevîler Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri

Müslüman devletler başka din mensuplarına karşı daima anlayışlı ve hoşgörülü bir politika izlemişlerdir. Bu anlayış ilkesi Kur'ân²⁶⁵ ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinden alınmaktaydı. İslâm'ın yayılması iknadan ziyade teşvik yöntemiyle gerçekleşmiştir.²⁶⁶ Dolayısıyla Müslümanların gerek gayrimüslim tebaaya gerekse civar komşulara davranış şekilleri de hoşgörü ekseninde gelişmiştir. Ayrım yapılmaksızın gayrimüslim tebaa idarî ve malî işlerde de görev almışlardır. İskân politikalarının yaygın olduğu Emevîler döneminde farklı şehirlere veya beldelere yerleşen Müslümanlar, bir arada ve beraberce yaşadıkları mahalleler veya sokaklarda sosyal yaşam alanlarını ortak kullanmışlardır. Bu durum aynı zamanda toplumlararası/beynelmilel ve farklı din mensuplarıyla kaynaşmalarını da sağlamıştır. Mamafih Hıristiyan halklarla kaynaşma bazı bürokrat ve liderlerin arasındaki ilişkileri de artırmıştır. Özellikle Halife II. Velîd (ö. 126/744),²⁶⁷ Hıristiyanların Dımaşk'ta bulunan Bevennâ Manastırı'nda işret meclislerine katılmıştır.²⁶⁸

Müslümanların zimmî tebaaya yönelik tutum ve davranışlarına dair Nasturî patriği III. İşûayheb'in arkadaşına yazmış olduğu mektup önem arz etmektedir. Mektubun içeriği şu şekildedir.

“Allah'ın idareyi kendilerine vermiş olduğu Araplar... Bizlere zulmetmediler, gerçekten onlar dinimize, inancımıza, din görevlilerimize, kilise ve manastırlarımıza hürmet/ihtiram gösterdiler.”²⁶⁹

İslâm'ın henüz ilk dönemlerinden itibaren zimmî tebaa ile selamlaşmak, musâfaha etmek, birlikte oturup sohbetle bulunmak gibi temel insanî ilişkiler devam

²⁶⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 49.

²⁶⁵ el-Bakara 2/256: “Dinde zorlama (ve baskı) yoktur...”

²⁶⁶ İrfan Aycan, “Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)”, *İslâm ve Demokrasi: Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*, ed. Ömer Turan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 32.

²⁶⁷ Emevî halifesi (743-744). Detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, “Velîd II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/31-33.

²⁶⁸ Nuh Arslantaş, “Gayrimüslimler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler*, thk. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 3/322.

²⁶⁹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İrfan Yayınevi, 2003), 2/920.

etmiştir. Tâbiûnun önde gelenlerinden Abdurrahman b. Esved (ö. 99/717) Kûfe şehrinde zimmîlerle selamlaştığı gibi gayrimüslim arkadaşlarıyla da tokalaşmıştır.²⁷⁰ M. 749 yılında vefat eden Vâsıtlı âlim Mansûr b. Zâzan'ın cenazesine başta Yahudiler olmak üzere birçok gayrimüslim iştirak etmiştir.²⁷¹

Gayrimüslim tebaaya yönelik bir takım önlemler alan Ömer b. Abdülazîz dönemi ise eleştirilerin hedefi olmuştur. Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslim tebaaya yönelik toplumsal temelli düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler zimmîlere bir takım kısıtlamaları da beraberinde getirmiştir. Aslında Ömer b. Abdülazîz'in bu önlemleri tamamen gayrimüslim tebaa ile İslâm dinî arasındaki engelleri kaldırmaktan ibarettir. Fakat bu durum asimile olma endişesi taşıyan zimmîler tarafından hoş karşılanmamıştır. Ömer b. Abdülazîz'in bu uygulamalarından rahatsız olan Hıristiyan tarihçi Savirus şu ifadeleri kullanmıştır:

“O insanlar arasında büyük iyilikler yapıyor fakat Allah'ın huzurunda büyük kötülükler işliyor. Çünkü kiliselerin ve piskoposların haraçtan muaf tutulmasını emretti ve harabe olan şehirleri imar etti, vergileri kaldırdı. Kıptîler huzur ve güven içerisinde yaşadılar. Fakat o, çok geçmeden Kıptîlerin dinleri üzerinde kaldıkları sürece devlet işlerinden el çektirilmesini emreden bir talimat göndererek onlardan kim işlerini korumak istiyorsa o Müslüman olsun.”²⁷²

Emevîler'in, asr-ı saâdetten almış oldukları beraberce yaşama ahlâkına dair bir başka husus da mâbetlere yönelik müsamaha ve imar faaliyetleridir. Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında meydana gelen doğal afetler sonucunda zarar gören kiliselerin tamiri noktasında gereken ilgi gösterilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik zamanında Hıristiyanların hac taşımaları, tören düzenlemeleri, ateş yakmaları gibi durumlara müdahale edilmemiştir. Neticede Hz. Peygamber (s.a.v.) ve dört halife dönemlerindeki birlikte ve beraberce yaşama ahlâkı bu dönemde de yerini almıştır.²⁷³

²⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 5/311.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 311.

²⁷² Aycan, “Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)”, 35-36. Ayrıca bk. Bilal Gök, “Dindar Emevi Halifesi Ömer b. Abdülazîz”, *İslam ve Yorum IV - III*, ed. Ramazan Meşe - Emine Güzel (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020), 263-284.

²⁷³ Detaylı bilgi için bk. Aycan, “Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)”, 31-39.

1.4. Abbâsîler Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri

İslâm tarihinde yer alan diğer devletlerde de görüldüğü gibi farklı din mensuplarına karşı daima anlayış ve hoşgörü çerçevesinde tavır takınılmıştır. İslâm tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Abbâsîler döneminde de durum aynıdır. Abbâsîler topraklarının genişçe bir alana yayılmasından dolayı müteferrik din mensupları ve farklı toplumlar ile iç içe yaşamışlardır. İslâm'ın ilkelerini kendilerine şiar edinen Müslümanlar, her türlü farklılıklara rağmen beraberce yaşama ahlâkıyla asr-ı saâdeti çağlar ötesine taşıma adına gayret etmişlerdir. Abbâsîler de bu zincirin bir halkasını oluşturmuştur. İnsanlık tarihi içerisinde çokça görülen farklı toplumlara karşı din baskısı, tehcir, asimile gibi uygulamalar sadece Abbâsîler döneminde değil; İslâm tarihi içerisinde hiçbir zaman karşılık bulmamıştır. Öyle ki günümüzde Abbâsîler'in hükmettiği bölgede hâlâ farklı din mensuplarının varlıklarını sürdürmeleri, Müslümanların farklı din mensuplarına karşı sergiledikleri hoşgörünün tezahürüdür. Fethin henüz ilk çağlarında bile bölgede yaşamlarını idame ettiren Budist, Mecûsî, Sâbiî gibi farklı din mensupları ve müşrik, putperest gibi inanç sahipleri de zimmî statüsüne alınarak hayat hakkı tanınmıştır.²⁷⁴

Abbâsîler, Emevîler'in uyguladığı *Mevalî Politikası'nı* bir kenara bırakarak Arap olmayan unsurların da siyâsî arenada söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Buna binaen İslâm dininin yayılması ve kabullenilmesi hız kazanmıştır. Horasan ve Mâverâünnehir halklarının devlet kademelerinde görevlendirilmesi, Abbâsîlerin farklı unsurlara karşı ayrımcılık yapmadığının bilakis beraberce yaşamı mümkün kılacak adımlar atıldığının göstergesidir.²⁷⁵

Abbâsîler döneminde, asr-ı saâdetin yansıması olarak gayrimüslimlerin dinleriyle ilgili hiçbir baskı yapılmamış hatta dönemin halifeleri tarafından kiliselerin inşasına bile müsaade edilmiştir. Hukuk kurallarıyla ilgili birçok meseleyi de Müslümanların izahına sunmuşlardır. İslâm dininin uygun görmediği fakat Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen haç taşınması, mabetlerinde bulunan resim, heykel gibi figürlere de dokunulmamıştır.²⁷⁶ Nihayetinde Müslümanlar, İslâm

²⁷⁴ Levent Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)", *İslâm ve Demokrasi*, ed. Ömer Turan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 44-45.

²⁷⁵ Hasan Kurt, "Abbâsîler Döneminde Mâverâünnehir'de İslâmlaşma Süreci", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*, thk. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 6/53.

²⁷⁶ Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)", 44-46.

dininin emrettiği evrensel ilkelere bağlılıklarını devam ettirdikleri müddetçe anlayış, hoşgörü ve bir arada yaşama ahlâkına dair en güzel örneklikleri sergilemişlerdir. Fakat farklı zaman dilimlerinde yönetimlerin İslâm dininin ilkelerinden uzaklaşmaları neticesinde beraberce yaşama adına sağlanan hoşgörünün yitirildiği hatta toplumsal barışı tehdit edecek hâle evrildiği tablolar ortaya çıkmıştır.²⁷⁷

1.5. Endülüs Döneminde Asr-ı Saâdet İz Düşümleri

Müslümanlar'ın, İber yarımadasına diğer bir ifadeyle Endülüs topraklarına geçişleriyle birlikte farklı kültürel kaynaşmalar yaşanmıştır. Roma-Vizigot unsurlarının yanında Arap-Berberî, Şamlı-Filistinli ve İslâm Mezopotamyası'ndan birçok etnik unsurlar da bu tarihi olgu içerisinde yer almışlardır.²⁷⁸ Bu minvalde Endülüs çağlar boyu farklı medeniyetlere beşik olmuş bir coğrafyadır.

İslâm ilkelerine bağlılık gösteren Endülüs Müslümanları farklı din veya milletlere karşı anlayış ve hoşgörülerini her zaman diri tutmuşlardır. Endülüs coğrafyasında Katolikleştirme akımının etkisiyle dinî anlayışsızlık ve hoşgörüsüzlüğün getirdiği bir takım olumsuzluklara rağmen toplumlararası diyaloglarda yoğunluk seviyesi artmıştır. Müslümanlar bu durumu fırsata çevirerek beraberce yaşama dair örneklikler oluşturmuşlardır. Özellikle II. Abdurrahman zamanında zirvelere varan eyyâmü'l-arûs günleri tam olarak asr-ı saâdetin yeniden Endülüs topraklarında zuhur etmesini sağlamıştır. Endülüs'te asr-ı saâdet kavramının yansıması “*Convivencia/Barış İçinde Birlikte Yaşama*” ile ifade edilebilir.²⁷⁹

Endülüs İslâm medeniyetinin ürettiği “convivencia” tecrübesi, kültürel çoğunluğa dayalı, beraberce yaşama tecrübesinin en çarpıcı örneklerinden biridir. Toledo kentinde kilise, cami ve havralar bulunmakta, bu dinlerin mensupları özellikle felsefe ve bilim alanlarında fikir alışverişi yapmaktaydılar. Özellikle Yahudiler, Müslümanların idareleri altında önemli özgürlüklere sahiptiler. Ticaret, bilim, dil ve diploması alanında yetenekleriyle ön plana çıkan Yahudiler, Müslümanlar ile Vizigotlar arasındaki köprü görevi görmekteydi. Yahudi din âlimlerinden ünlü filozof Mûsâ b. Meymûn (ö. 601/1204) eserlerini önce Arapça, sonra İbrânîce olarak telif

²⁷⁷ Öztürk, “Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)”, 54.

²⁷⁸ Şeyban, *Endülüs “Cihat, Reconquista, Convivencia”*, 393.

²⁷⁹ Lütfi Şeyban, “Endülüs İslam Medeniyeti”, *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 260.

etmiştir.²⁸⁰ Convivencia tecrübesi kültürlerarası etkilişimi Endülüs'te olumlu manada büyük oranda sağlamıştır.

Endülüslü Müslümanlar siyasî ve idarî düzeni sağlama veya şehirleri inşa aşamasında olmalarına rağmen Meşrik coğrafyasından bilim ve felsefe alanına dair çalışmaları Endülüs'e taşımışlardı. Bununla birlikte Endülüs, Avrupa'nın bilim ve felsefe alanında merkezî konumuna yükselecek üniversitelere sahipti.²⁸¹

I. Hakem'in beş bin kişilik muhafız alayının neredeyse tamamı Hıristiyan birliklerden oluşmaktaydı. Gayrimüslim tebaaya mensup kadınlarla ilgili evlilikler Endülüs döneminde artmıştır. Endülüs, Mağrib coğrafyasının en müreffeh hayat tarzına sahip olduğu gibi ülkenin mensupları da "*Endülüslülük*" şuuruyla ülkelerine katkıda bulunmaktaydı. İdarede, orduda, siyasette, sosyo-kültürel hayatta beraberce yaşamın örnekliklerini görmek Endülüs'te mümkündür. Öyle ki Henri Peres, Endülüs'teki birlikte yaşama ahlâkına yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bir arada yaşama tarzı, Endülüs Müslümanlarının ve Hıristiyanların halka olan toleranslı yaklaşımını daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Gerçekten hiçbir mağlup halk, anlaşmalarla sağlanan hakların ve zimmî hukukunun tatbiki konusunda İspanyollar kadar şanslı olmamıştır. Devletin her kademesinde bu halktan insanlar var, kimisi vâlîde sultan olarak halifelerin yanında, kimileri mevâlî statüsünde, bazıları maaşlı askerler olarak orduda, kimileri de general olarak ordunun en üst kademesinde..."²⁸²

Endülüslü Müslümanlar, Granada'nın düşmesinden sonra ciddi bir zulme maruz kalmışlardı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen vazgeçemedikleri tek gerçek dinleriydi. Onlar, İspanyolların baskı ve zulümlerinin artmasına rağmen dinlerinden geri adım atmadıkları gibi, çocuklarının din eğitimlerini de ihmal etmemişlerdir. Bunca baskı, işkence, zulüm ve despotizme rağmen Endülüs'ün son Müslümanları olan Moriskolar bunu nasıl sağlıyorlardı? İşte buradaki gerçekliği asr-ı saâdetin ışığından anlamak zorundayız. Tüm bu zorluklar "*cemaat*" olma bilinciyle aşılmaya çalışılmıştır.²⁸³ Bu cemaat endeksli sohbet halkası çalışması gizli bir teşkilatlanmayı

²⁸⁰ İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021), 93.

²⁸¹ Şeyban, *Endülüs "Cihat, Reconquista, Convivencia"*, 393-394.

²⁸² Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslâm ve Demokrasi: Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*, ed. Ömer Turan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 85-93.

²⁸³ Şeyban, *Endülüs "Direniş ve Soykırım"*, 166.

gerektiriyordu. Endüslü Müslümanların teşkilatlanması zihinlere asr-ı saâdet dönemindeki Dârülerkam²⁸⁴ faaliyetlerini getirmektedir.

Dindar bir karaktere sahip olan adâlet/hakkaniyet hassasiyeti sebebiyle I. Hişâm, Endülüs'ün Ömer b. Abdulazîz'i olarak anımsanmıştır.²⁸⁵ Halkın memnun olması münasebetiyle de er-Radî lakabını almıştır. Emrindeki idarecilerin görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını denetlediği gibi görevlerini yerine getirmeyenleri azletmekten çekinmemiştir. Kur'ân ve Sünnet'e uygun bir yönetimi tatbik etmiştir. Namazlarını ise camide ikame etmiştir. Ülkesinde adaleti önceleyen I. Hişâm, fakir ve kimsesizlerin hamisi olmuştur. Dinî eğitimi teşvik etmiş, cenaze törenlerine katılıp, hastalarını ziyaret etmiştir. Tebdil-i kıyâfetle denetimlerini yoğunlaştırmıştır.²⁸⁶ Bu yönüyle I. Hişâm, Endülüs'te asr-ı saâdet günlerini yaşatmaya çalışmıştır.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) ahlâkıyla ahlâklanma adına asr-ı saâdette çok faziletli şahsiyetler yetişti. Bu faziletli şahıslar şüphesiz onun sahâbeleriydi. Sahâbe, O'nun (s.a.v.) ahlâkını örnek alarak ve yolunu takip ederek medeniyetleri inşa ve ihya etmişlerdir. Endülüs'te III. Abdurrahman döneminde de toplumsal ahlakî normlara özel bir ehemmiyet verilmiştir. Endülüs tarihinde ilk defa onun döneminde "*Hattatu tağyîri'l-münker/Çirkin Davranışlara Müdahale Birimi*" adına ahlakî öğretileri temel alan bir kurum tahsis edilmiştir.²⁸⁷

II. Hakem, âlimlere sahip çıktığı gibi onlara ihtiram ve ikramlarda bulunurdu. Dünyanın farklı bölgelerinden gelen insanları sarayında ağırlardı. Endülüs'te sosyal statüsü fark etmeksizin herkesin eğitim hakkından yararlanması için sadece Kurtuba'da 27 tane parasız okul inşa ettirdiği gibi giderlerinin de çarşı-pazar vergilerinden karşılanmasını sağlamıştır.²⁸⁸

Endülüs'te Müslümanların asr-ı saâdet ışığında beraberce yaşama ahlâkına yönelik örneklikleri karşısında tamamen ilkel bir hayat tarzı benimseyen ve sefalet içerisinde bulunan İspanya ve Avrupa halkları vardı. Eğitim, kültür ve medeniyete dair Roma kırıntıları bulunsa da temizlik konusunda utanç verici bir durumdaydılar.

²⁸⁴ Detaylı bilgi için bk. M. Asım Köksal, "Dârülerkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/520-521.

²⁸⁵ Makkarî, *Neşfu't-Tîb*, 1/336-337.

²⁸⁶ Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/60.

²⁸⁷ Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*, 84.

²⁸⁸ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 203; Dozy, *Spanish Islam*, 454; Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/116.

Din adamları vücutlarındaki kir yığınlarını övünç kaynağı olarak sergilerken Müslümanlar Endülüs'e hamamlar inşa ederek temizliğin önemini öğretiyordu. Müslümanların Endülüs'te yeni bir medeniyet inşa etmesini olumlu bulanlar gerek mağlubiyetin gerekse vicdan ehli olmaları münasebetiyle Müslümanların âdetlerini benimsedikleri gibi benzer kıyafetler de giymekteydiler.²⁸⁹ Endülüslü Müslümanların bu güzel örneklikleri sekiz asır boyunca bazı menfi durumlar yaşansa bile devam etmiştir. Hatta günümüzde bile bu medeniyetin izleri takip ediliyor olmuştur.

2. Endülüs Emevî Devleti'nde Eyyâmü'l-Arûs

İslâm dininin temel gayesi erdemli insanların oluşturduğu ideal bir toplum inşa etmektir. Yeryüzündeki tüm varlıkların/yaratılmışların güven ve huzur içerisinde hayatlarını idame edebilecekleri bir dünya kurmaktır. Bu idealleri kendisine şiar edinen Endülüs Emevîleri'nin dördüncü emîri olan II. Abdurrahman, 30 yıllık yönetiminde Endülüs'te “*Eyyâmü'l-Arûs*” yani “*Düğün/Balayı Günleri*” anlamına gelen müreffeh dönemi halkına yaşatmıştır. Eyyâmü'l-arûs dönemi Endülüs'te istikrarın sağlandığı ve her türlü alanda gelişmenin yaşandığı bir dönemdir. Hatta ilim, sanat, iktisat, edebiyat gibi alanlarda gelişmişliğin zirve yaptığı sükûnet ve refah zamanlarıdır.²⁹⁰

II. Abdurrahman, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan büyük dedesi I. Abdurrahman'ı andırıyordu. İyi bir tahsil hayatına sahip olması, idarî ve askerî alanlarda görev alması onun, babası tarafından veliaht olarak atanmasını sağlamıştı. I. Abdurrahman Endülüs Emevî Devleti'ni kurarken aynı zamanda sonrasında gelecek müreffeh bir hayatın yani eyyâmü'l-arûs döneminin de temellerini atacaktı. Dedesinin bu mirası II. Abdurrahman tarafından tamamen zirveye taşınacak ve eyyâmü'l-arûs onun ismiyle müsemma olacak bir hâle bürünecekti. II. Abdurrahman sonrasında eyyâmü'l-arûs ile ilgili kısa bir fetret devri yaşanmış olsa da torunlarından olan III. Abdurrahman da bu mirasa sahip çıkacak ve eyyâmü'l-arûs dönemlerini Endülüs'te tekrardan yeşertecekti.

Bünyesinde birçok farklılık barındıran Endülüs toprakları; Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar, Müsta'ribler, Müdeccenler, karşılıklı ilişkiler/evlilikler, köle/esir ticareti, devam eden savaşlar, siyasî sığınmalar, mürtezika ve Endülüs'e şark

²⁸⁹ Şeyban, *Endülüs “Cihat, Reconquista, Convivencia”*, 394-395.

²⁹⁰ Mustafa Uluçay, *Kayıp Gerdanlık “Endülüs”* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 70.

coğrafyasından taşınan farklı örf ve âdetler birbiriyle iç içe geçerek yeni bir oluşumla Endülüs'ün hayat kültürünü meydana getirmiştir.²⁹¹ Müslümanlar diğer din mensuplarına hayat hakkı tanıyarak adeta onları “İslâm Yurdu'nun özgür vatandaşları” olarak kabul etmişlerdir. Müslümanların bu topraklarda hâkimiyetleri esnasında her türlü farklılıklara rağmen toplumlararası/beynelmilel kaynaşma sağlanmıştır. Farklı kültürler Endülüs'ü büyük gelişmelere beşik olacak bir medeniyet haline getirmiştir. Ancak İspanya'yı Müslümanlardan “reconquista” hareketiyle geri alan Katolik liderler, “convivencia” yani her türlü farklılıklara rağmen bir arada yaşayabilme ve eyyâmü'l-arûs tecrübesini devam ettirememişlerdir. Hıristiyanlar kendilerinden başka din mensuplarına hayat hakkı tanımamışlardır.²⁹² Bu durum kültürel gelişime ket vurmuştur.

Müslümanlar, bir bölgeyi fethederken geçici bir amaçla hareket etmemişlerdir. Moğolların lideri Cengiz, Makedonya kralı İskender gibi yöneticilerin aksine ülkeleri istila edip, yakıp yıkmamışlardır. Bilakis bölgede kalıcı olma adına camiler, hamamlar, medreseler inşa etmişlerdir. İslâm medeniyeti aynı zamanda şehirler inşa eden bir medeniyettir. Şehirlerin inşa sürecinde ise iki önemli husus olan adâlet ve deyyân olarak adlandırdığımız hukuk kuralları önem arz etmektedir. Öyle ki Müslümanlar fetih süreçlerinde ordugâh olarak kurmuş oldukları şehirleri bile tahrip etmeyerek bilakis yeniden imar etmişlerdir.

Günümüz dünyasında nasıl ki, neslimiz batının dilini, giyimini örnek alıyorsa Endülüs döneminde de gayrimüslim gençler Müslümanların yaşam tarzlarını örnek almıştır. Misal olarak Kastilya Kralı Sanchuelo'yu ziyarete giden heyette yer alan bir Müslüman, kralın tıpkı Müslümanlar gibi giyindiğini ve Ancak tacından Hristiyan olduğunu anladığını şaşkınlıkla dile getirmiştir.²⁹³

Endülüs'te eyyâmü'l-arûs döneminde kadınların toplumdaki statülerine dair bazı örnekler sunmak yerinde olacaktır. Endülüslü kadınların diğer İslâm beldelerindeki kadınlara nazaran daha özgür oldukları tarihsel bir gerçekliktir. Buna rağmen farklı kültürlerle sahip bir atmosferde ve bir arada yaşama tecrübesi (convivencia) kapsamında “Endülüs kadını” tarzında tek bir kadın portresinden

²⁹¹ Şeyban, “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”, 4/223.

²⁹² Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha - Abdülmecid et-Terhînî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 5/231; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 73-180.

²⁹³ Kolektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, 4/107.

bahsetmek mümkün değildir. Genel itibariyle evde yapılabilen işleri tercih eden Endülüslü kadınlar, hattat işlerine daha yakından ilgi göstermişlerdir. Öyle ki Endülüslü kadınlar arasında hattatlıktan kâtipliğe kadar yükselenler de olmuştur.²⁹⁴ Kaynaklarda ismi yer almayan ancak “Levşe kadısının eşi” olarak bilinen Endülüslü bir kadın, eşinin davalarda öncelikle danıştığı kişi olarak tanıtılmıştır. İsabetli görüşlerine binaen de “keşke kocasının yerine o kadı olsaydı” denilmiştir.²⁹⁵ Endülüs’te şiirleriyle tanınan Vellâde bintü’l-Müstekfî (ö. 484/1091) siyasî kargaşaya rağmen ilmî ve sanatıyla döneme damgasını vurmuştur. Vellâde, Kurtuba şehrinde kadınların dil, edebiyat, şiir ve müzik eğitimleri almaları için medrese kurmuştur.²⁹⁶

Endülüs medeniyetinin eyyâmü’l-arûs dönemiyle yükselişe geçmesindeki en büyük pay elbette eğitim düzeyinden kaynaklanmaktadır. Bu minvalde Endülüs’teki eğitim sisteminin nasıl işlediğine dair malumatlar elde etmek eyyâmü’l-arûs günlerini içselleştirmek adına yol kılavuzu olacaktır. Endülüs’te eğitim sistemi “*ibtidai, orta ve son*” olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Son aşamayı tamamlayan öğrenciler icazetlerini aldıktan sonra medreselerde pratik eğitim görmeye başlamaktadırlar.

İlk aşamaya talebe 6 yaşlarında başlamakta ve bu dönem yaklaşık 6-7 yıl sürmektedir. İbtidâi dönemde Arapça dilinin yanı sıra İslâmî ilimlere dair genişçe bir müktesebat öğretiliyor. 12-13 yaşlarında başlayan ikinci aşama yaklaşık 5-6 yıl sürmektedir. Bugünkü karşılığıyla ortaokul veya lise eğitimine denk gelen bu aşamada muallimler ücret karşılığında çalışmaktaydı. Ücretin temini ise devlet başta olmak üzere, Endülüs’te kurulan vakıflar, zenginler veya öğrenci velileri tarafından karşılanmaktaydı. İkinci aşama eğitiminden mezun olanlar, günümüzdeki karşılığıyla üniversite eğitimine başlayacak kıvama gelmiştir. Üçüncü aşama 17-18 yaşlarından başlar ve 5-6 yıl boyunca devam etmektedir. Üçüncü aşama günümüzdeki ihtisas veya üniversite eğitimi ile karşılaştırılabilir.²⁹⁷ Öte yandan Endülüs’te ilim kapsamında Arapça’dan Latince’ye tercüme faaliyetleri de başlamıştır. Tercüme faaliyetleri Tuleytula şehri başta olmak üzere İşbîliye, Tarrahona, Leon, Mürsiye, Segovia, Pomplona gibi İspanya şehirlerinde gerçekleşmiştir. Tercüme faaliyetlerinde Bathlı

²⁹⁴ Fatma Merve Çınar, “Endülüs Toplumunda Kadın”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/385-386.

²⁹⁵ Makkarî, *Neşhu’t-Tib*, 4/294-295.

²⁹⁶ Çınar, “Endülüs Toplumunda Kadın”, 4/391.

²⁹⁷ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Mecnur Dağ - Mustafa Mücahit, “Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları”, *Genç Müttefekkirler Dergisi* 2/2 (Aralık 2021), 404-457.

Adelard, Dalmaçyalı Herman, Chesterli Robert, Sevilalı John, Abraham ben Ezra v.d. yer almışlardır.²⁹⁸

Endülüs'te ilmin üst seviyelere çıkmasının birçok nedeni vardır. Öncelikle yöneticiler ve âlimler arasındaki seviyeli ilişkiyi değinmek gerekir. Dönemin âlimleri yönetimin sultasına maruz kalmamıştır. Âlimler siyasetin emriyle değil, ilmin izzetiyle topluma yön vermiştir. Zira ilmin izzeti kimsenin boyunduruğu altında kalmamayı gerektirir. Bir başka sebep ise ilim alanlarındaki özgürlüktür. Yöneticiler bu manada bir kısıtlamaya gitmemiştir. Âlimlerin yaşadıkları çağda meydana gelen siyasî çekişmelerin içerisinde yer almamaları da Endülüs'te ilmin gelişmesinin sebeplerindendir.

2.1. I. Abdurrahman'la Temelleri Atılan: Eyyâmü'l-Arûs

2.1.1. I. Abdurrahman'ın Hayatı

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Ebü'l Mutarrif Abdurrahmân ed-Dâhil (ö. 172/788), H. 113/M. 731 yılında Dımaşk'a bağlı Deyrihannâ'da dünyaya geldi. Babasını küçük yaşlarda kaybettiğinden dolayı, dedesi halife Hişâm b. Abdülmelik'in yanında büyümüştür.²⁹⁹ Bu durum I. Abdurrahman'ın siyasî açıdan birçok tecrübeye sahip olmasını sağlamıştır. S. P. Scott, I. Abdurrahman'ın dedesi Hişâm'ın yanında görmüş olduğu siyasî tecrübenin ilerleyen süreçte Endülüs Emevî Devleti'ni kurmasındaki başarının arka planı olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁰

I. Abdurrahman'ın gençlik yılları Endülüs'te valiler dönemine denk gelmektedir. Şam'da hilâfetle ilgili Emevîler'e karşı Abbâsîler tarafından bir kıyım gerçekleşmiştir. Abbâsîler'in kıyımından kendisini kurtaran Abdurrahman ed-Dâhil b. Muâviye, Berberî kabilelere sığınarak İber yarımadasını tafsilâtlı bir şekilde incelemeye almıştır. I. Abdurrahman, Endülüs'teki durumunu değerlendirmek amacıyla gemiyle Elbire sahiline ayak bastıktan sonra Turruş/Torroş şehrini merkez edinmiştir.³⁰¹ Öte yandan I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçişi mevcut valileri endişelendirmiştir. Bunun üzerine Endülüs valisi Yusûf el-Fihri, bir taraftan askerî

²⁹⁸ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 80.

²⁹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/147.

³⁰⁰ Sammel Parsonu Scott, *History of the Moorish Empire in Europe* (London: J. B. Lippincott Company, 1904), 1/384-385.

³⁰¹ I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçiş serüveni hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dozy, *Spanish Islam*, 161-211.

hazırlıklara başlarken bir taraftan da hediyeler göndererek³⁰² I. Abdurrahman'la dostluk kurmaya çalışıyordu.³⁰³ Tüm bu girişimleri reddeden I. Abdurrahman 138/756 yılında Vâdilkebîr'de el-Musâra/el-Müsâre savaşıyla amansız bir mücadele vererek galip geldi. I. Abdurrahman'ın karşısında yer alan iki muhalif lider Yusûf el-Fihri ve Sumeyl b. Hâtim bir müddet sonra öldürüldüler.³⁰⁴

I. Abdurrahman, “*Yevmu'l-Messâra/Şenlik ve Sevinç Günü*”³⁰⁵ muharebesinin akabinde Kurtuba'ya girdi. Kurtuba'ya girişinin Cuma gününe denk gelmesi münasebetiyle burada bir hutbe irâd etti. Cuma hutbesinde halka adâlet, hakkaniyet ve dürüstlikle hükmedeceğini vadederek Cuma namazının akabinde biatleri kabul etti.³⁰⁶ I. Abdurrahman'a “*Emir*” sıfatıyla biat edildi.³⁰⁷ Bu süreçte Kurtuba yönetim merkezi seçilerek başkent ilan edildi.³⁰⁸ I. Abdurrahman, Endülüs'e girmesiyle beraber “*ed-Dâhil*” mahlâsını kazanmıştır.³⁰⁹ I. Abdurrahman, Ümeyyeoğulları içerisinde Endülüs'te yöneticilik yapan ilk şahıstır. Biatlerin alınmasıyla beraber Endülüs'te “*Emirlik Dönemi*” başlanmıştır.³¹⁰ Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mânsur, Endülüs'teki hâkimiyeti ve cesaretinden ötürü I. Abdurrahman'ı “*Kureyş Şahini*” olarak nitelendirmiştir.³¹¹

I. Abdurrahman döneminde meydana gelen isyanların geneli siyasî olarak gerçekleşmiştir. Bunun tek istisnası ise Şekyâ b. Abdülvahîd'in ayaklanmasıdır. Şekyâ, her ne kadar siyasî amaçla yeni bir devlet kurma amacı taşımış olsa da Hz. Hüseyin'in soyundan geldiğini öne sürerek dinî bir kılıfla ayaklanma başlatmıştır. Kurtuba hükümetini uzun bir süre uğraştırmış olsa da ayaklanma bastırılarak isyanın lideri Şekyâ öldürülmüştür.³¹²

I. Abdurrahman'ın gerek yanında gerekse karşısında yer alanların Endülüs'ün geleceğine dair farklı amaçları vardı. Uygun ortamı bulan isyan etmekten çekinmiyordu. Sırasıyla 141/758'de Kayslılar, 145/762'de Yemenliler, 152/769'da ise

³⁰² İhsan Süreyya Sırma, *Ah Endülüs* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 30.

³⁰³ Ali, *Endülüs Tarihi*, 77-86.

³⁰⁴ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283.

³⁰⁵ Ali, *Endülüs Tarihi*, 81.

³⁰⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/47; Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 49.

³⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/88.

³⁰⁸ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283.

³⁰⁹ Makkarî, *Neşhu't-Tîb*, 3/27.

³¹⁰ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283-284.

³¹¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/59; Makkarî, *Neşhu't-Tîb*, 1/329.

³¹² Yıldız, “Abdurrahman I”, 1/148-149.

Berberîler isyan bayraklarını açmışlardır.³¹³ Endülüs'te yönetimine karşı başlatılan ayaklanmaları ustaca bastıran I. Abdurrahman ve ekibinin, isyanlar karşısındaki mukavemeti devletin henüz kuruluş aşamasında temelleri sağlam bir yönetim kuracağıının delili olmuştur.

2.1.2. I. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler

Endülüs Emevîleri'nin kuruluş dönemi her ne kadar isyanlarla geçse de I. Abdurrahman, kültürel faaliyetlerden de geri durmamıştır. Aksine sanat ve edebiyat alanında gelişim sağlanmıştır. Kültürel faaliyetler ışığında, İslâm dünyasında şöhret bulan bilim adamları ve ediplerle toplantılar düzenlemiştir. Din bilgini Şeyh Gazi Kays gibi topluma mal olmuş kişileri de meclisinde toplamıştır. Henüz kuruluş döneminde bile Endülüs medeniyetinin bu kadar revaç bulmasında muhakkak ki I. Abdurrahman'ın şahsiyeti ve hoşgörüsünün katkısı büyüktür.³¹⁴

I. Abdurrahman şiire karşı ayrı bir ilgi duyduğu gibi kendisi de şiirler yazmıştır. Bir gün Rusâfe sarayında gezinirken gözüne ilişen bir hurma ağacının karşısına geçerek doğduğu topraklara karşı özlemi dile getirme adına dilinden şu dizeler dökülmüştür:

Ey hurma ağacı sen de aynı benim gibisin,

Uzaksın asli vatanından.

Şayet ağlasaydın sen, o vakit hurma diyarından Fırat'ın suyu ağlardı.

*Ne var ki, şaşırdı, beni de şaşırttı, Benû Abbâs'ın aileme karşı bu nefreti.*³¹⁵

I. Abdurrahman Endülüs'te tüm güç unsurları ortadan kaldırarak ve siyasî otoritesi güçlü bir yönetim kurmayı başarmıştır.³¹⁶ Devletleşme yolunda atılan bu adımlarla beraber bir yandan teşkilatlanmalar başlarken öte yandan imâr faaliyetleri de hız kazanmıştır. I. Abdurrahman resmî olarak tamamen bağımsız bir devlet kurmasına ve Abbâsîler tarafından tanınmasına rağmen “*Halife*” veya “*Emîrü'l-Mü'minîn*” unvanları yerine “*Emîr*” unvanını kullanmayı tercih ederken, hutbe ve

³¹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/89.

³¹⁴ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 85.

³¹⁵ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik İbn Beşkuvâl, *es-Sıla fî târîh eimmeti'l-Endelus* (b.y.: Mektebetü'l-Hâncî, 1374/1955), 1/205.

³¹⁶ Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler*, 88.

sikkelerde³¹⁷ ise kendi adını kullanmayı tercih etmiştir.³¹⁸ I. Abdurrahman'ın kendi adına sikke bastırması aynı zamanda devletin ekonomik olarak kalkınmasının da bir göstergesidir. Nihayetinde I. Abdurrahman artık Güney Endülüs'ün sultanı konumunda olmuştur.³¹⁹

I. Abdurrahman toplumsal hayatta halk ile iç içeydi, zaman zaman tebdil-i kıyafetle halk arasında çarşı pazarı teftiş etme adına sokakları gezerek yönetime dair düzenin işleyişini de denetlemiştir. Herhangi bir adâletsizlik veya hukuksuzluk karşısında ise asla taviz vermemiştir.³²⁰ I. Abdurrahman, emîrliğinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan bir takım sorunları fırsata çevirmiştir. Kabileler arası çatışmaları önlemek amacıyla aynı kabile mensuplarını bir bölgede istihdam ederek hem iç isyanlara ket vurmaya amaçlarken hem de bir arada yaşamalarını sağlamıştır.³²¹ Devletin dış politikalarına yönelik ise kuzeyde yaşayan toplumlarla anlaşmalar yaparak birlikte ve beraberce yaşamalarını sağlama adına çalışmalar yapmıştır.³²²

İç ve dış olayları düzene koymasıyla beraber Endülüs'te sükûnet hâkim olduğu gibi üretim, kalkınma ve gelişmişlik seviyesi de artmaya başladı.³²³ Karşısında baş eğenlere karşı nazik ve kibar, yoluna taş koyanlara karşı ise acımasız olan³²⁴ I. Abdurrahman'ı, Endülüs tarihçileri içerisinde otorite bir konuma sahip olan İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076)³²⁵ şu şekilde anlatmıştır:

“Abdurrahman, hilmi ağır, ilmi geniş, anlayışı keskin, karar verince uygulayan bir kişiydi. Acizlikten uzak, atak, çevik, yerinde duramaz, dur durak bilmez bir şahsiyetti. İşlerini kendisi yapar başkalarına havale etmezdi. İşleri hususunda karar verirken kendi başına karar vermezdi. Cesur, atılgan, ileri görüşlü, kıvrak zekâlı, sürekli hareket halindeydi. İyi bir hatip, mükemmel bir şairdi. Hoşgörülü, cömert, güler yüzlü ve tatlı dilliydi. Beyaz elbise giymez, fakat beyaz sarık sarardı. Beyaz sarığı diğer sarıklarına oranla daha çok tercih ederdi. Hem dostlarının hem de düşmanlarının gözünde ayrı bir heybeti vardı. Cenazelere katılır,

³¹⁷ İbrahim Artuk, “Abbasîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 3/5-6 (1952 1951), 144.

³¹⁸ Yıldız, “Abdurrahman I”, 1/149-150.

³¹⁹ Sırma, *Ah Endülüs*, 30.

³²⁰ Scott, *History of the Moorish Empire in Europe*, 1/410; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 83.

³²¹ Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler*, 99.

³²² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/39.

³²³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 286.

³²⁴ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 82.

³²⁵ Endülüslü tarihçi. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “İbn Hayyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/37-38.

namazlarını kılardı. Cuma ve bayramlarda hazır bulunduğu zaman insanlara namazları kendisi kıldırırdı. Minbere çıkar hutbe okurdu. Hastaları ziyaret ederdi. İnsanlarla bu sürede beraber olur, onlar arasında yürürdü.”³²⁶

2.1.3. I. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler

a) İsâ b. Dînâr (ö. 212/828)

Mâlikî fakihî Ebû Muhammed İsâ b. Dînâr el-Gâfikî el-Kurtubî, 155/772 yılında Tuleytula şehrinde dünyaya gelmiştir. Takvâsı ve zühd hayatıyla tanınan İsâ b. Dînâr, Mâlikî mezhebine tabii olup fetva merciindeydi. I. Abdurrahman’ın son dönemlerine denk gelen fakih, Mâlikîliğin Endülüs’te yayınlamasında rol almıştır.³²⁷

b) Abdurrahmân eş-Şebtûn (ö. 193/808-809 [?])

İmam Mâlik’in ders halkasında bulunan Endülüslü fakih Ziyâd b. Abdurrahmân eş-Şebtûn’un aslı Filistinli kökenli olup Endülüs’ün fethi esnasında Mâleka/Malaga şehrine yerleşmişlerdir. Devlet yöneticilerine karşı mesafeli duran Şebtûn, zâhid bir hayat yaşamaktaydı. I. Abdurrahman’ın son dönemlerine yetişen Şebtûn, I. Hişâm’ın ısrarlarına rağmen kadılık teklifini geri çevirmiştir.³²⁸

2.1.4. I. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri

a) Kurtuba Ulucâmii

I. Abdurrahman döneminde inşa edilen eserler arasında Kurtuba Ulucamii (el-Mescidu’l-Kebîr/La Mezquita Mayor), eyyâmü’l-arûs nezdinde değerlendirildiğinde büyük bir önem arz etmektedir. I. Abdurrahman, Hıristiyanlara ait bir arsayı alarak Kurtuba Ulucamii’nin³²⁹ inşa sürecini başlatmıştır. Arsa sahibinin fiyatı artırmasına rağmen hiçbir baskı unsuru barındırmadan ücret Endülüs yönetimi tarafından karşılanmıştır. Müslümanlar farklı inanç kültürlerinin ibadet mekânlarına dokunmamışlardır. Öyle ki bir dönem Kurtuba Ulucamii’nin yarısına yakın bir bölümü San Vicente Kilisesi olarak kullanılmıştır.³³⁰

³²⁶ Makkarî, *Neḥḥu’-t-Tîb*, 3/48; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 2/58; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 286.

³²⁷ M. Kâmil Yaşaroğlu, “İsâ b. Dînâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/479-480.

³²⁸ Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şebtûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/398-400.

³²⁹ Beksaç, “Kurtuba Ulucamii”, 26/453-454.

³³⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/92.

Nihayetinde I. Abdurrahman, Hristiyanların rızasını alarak 100.000 dinar karşılığında Kurtuba Ulucamii'ni İslâm medeniyetine vakfetmiştir.³³¹ Verilen miktar caminin inşasından daha fazla bir ücrete tekabül etmiştir. Kurtuba Ulucamii'nin, İslâm dünyasında büyüklüğü itibariyle üçüncü sırada yer aldığını da belirtmek gerekir.³³²

Kurtuba'da bir dönem 200.000 ev, 800 hamam, 600 cami ve medrese, 50 hastane ve birçok sanayi tesisi kurulmuştur. III. Abdurrahman dönemine geldiğimizde ise Kurtuba şehri ihtişamın zirvesine varmıştır.³³³

b) Rusâfe Sarayı

I. Abdurrahman'ın bir başka önemli imar faaliyeti de yazlık özelliği taşıyan Rusâfe Sarayı'dır. Vâdilkebîr nehri kıyısında yer alan sarayın bahçesinde, I. Abdurrahman'ın Şam'dan getirttiği hurma, nar gibi çeşitli ağaçlarla donatılmıştır.³³⁴ Günümüzde Rusâfe Sarayı'nın yerinde Alkazar Sarayı (alcazar/el-kasr)³³⁵ bulunmaktadır.

I. Abdurrahman döneminde bayındırlık çalışmalarına dair devrim niteliğinde gelişmeler sağlamıştır. Hatta Endülüs'te ilk botanik çalışmalar da bu dönemde gerçekleşmiştir.³³⁶ Onun döneminde yol çalışmaları, su kanalları, mescid, çeşme yapımı, hamam ve sahillere liman inşasının yanında Kurtuba şehrine yönelik ciddi çalışmalar yaparak, surları onarmış ve Şam'dan getirmiş olduğu ağaçlarla cadde ve bahçeleri süslemiştir.³³⁷

³³¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Georges Seraphin Colin - Evarista Lévi-Proençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980), 2/229-230.

³³² Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/69.

³³³ Thomas B. Irving, "Kurtuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/451-453.

³³⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 1/546.

³³⁵ Endülüs'te bulunan ve en önemlileri Sevilla Alkazarı olan müstahkem Ortaçağ sarayları. Detaylı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Alkazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/469-470. Görsel için bk. [EK 8](#).

³³⁶ Yaşar Emrah Koşdaş, *Kureys Şahini "I. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi"* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 118.

³³⁷ Furkan Erbaş, *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 25.

2.1.5. I. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini

I. Abdurrahman, 172/788 yılında 59 yaşlarında iken Kurtuba'da vefat etti.³³⁸ Cenaze namazı oğlu Abdullah el-Belensî tarafından kıldırıldıktan sonra imâret sarayında defin işlemi gerçekleştirilmiştir.³³⁹ I. Abdurrahman kendisinden sonra yerine keskin zekâsına ve ehil olduğuna inandığı oğlu Hişâm b. Abdurrahman'ı veliaht olarak tayin etmiştir.³⁴⁰

2.2. II. Abdurrahman'la Zirveye Çıkan: Eyyâmü'l-Arûs

2.2.1. II. Abdurrahman'ın Hayatı

Endülüs Emevî Devleti'nin dördüncü emîri olan Abdurrahmân b. el-Hakem b. Hişâm b. Abdurrahmân (ö. 238/852), 176/792 yılında Tuleytula şehrinde dünyaya geldi.³⁴¹ İdareciliğiyle tanınan II. Abdurrahman, islâmî ilimler alanında da çalışmalar yapmıştır. Şer'î ilimlere ve felsefeye de vakıf olan II. Abdurrahman, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği gibi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) birçok hadîsini de zihninde tutmuştur.³⁴² Aynı ismi taşıdığı ve I. Abdurrahman'dan sonra tahta geçtiği için Arap tarihçiler tarafından *el-Evsat* yani "ortanca Abdurrahman" olarak nitelendirilmiştir.³⁴³ I. Hakem'in vefatıyla beraber yerine veliaht olarak tayin etmiş olduğu II. Abdurrahman yönetime geçmiştir (822-852). II. Abdurrahman, yönetime geldiğinde otuz yaşlarındaydı.³⁴⁴ Farklı bir sima olarak Endülüs siyasî tarihinde yer alan II. Abdurrahman, Endülüs'e en görkemli ve en ihtişamlı dönemlerini yaşatmıştır.³⁴⁵ Endülüs Emevî emîri Hakem b. Hişâm veliaht tayin etmiş olduğu oğlu II. Abdurrahman'a şöyle nasihat etmiştir:

"Oğlum! Ben, dünyayı senin için hazırladım ve düşmanları da senin için zelif bir hâle getirdim ve hilâfeti de hizmetine sundum. Anlaşmazlıkları ve kavgaları ortadan kaldırdım. Sana çizdiğim yolda yürü. Şunu bil ki sana gerekli olan ilk iş, önce aileni sonra aşiretini koruman, halkını ve seni destekleyenleri himayene almandır. Onlar senin yardımcılarının ve dava arkadaşlarıdır. Onlar senin acı ve tatlı günlerinde

³³⁸ Yıldız, "Abdurrahman I", 1/149.

³³⁹ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi 'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 1/26.

³⁴⁰ İnân, *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelus*, 1/124.

³⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/150.

³⁴² Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 122.

³⁴³ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 115.

³⁴⁴ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/195.

³⁴⁵ Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/63.

seninle beraber olurlar. Senin güvenini kazanmış kimseleri sakın nimetinden mahrum etme.

İsyancılar dışında avam halkın mertebelerine bakmaksızın onları iyi anla. Çünkü onların, kralların yaptıkları işlerden dolayı intikam almaya güçleri yeter. Onlar yüklerinin ağır olduğunu düşünerek intikam almaya kalkışabilirler.

Onların sıkıntılarını, dertlerini hepsine adâetli davranarak ortadan kaldır. Onlardan güven ve heybeti kaldırmadan işlerinde kolaylık sağlamak ve erdemli kişilere iyi muamele etmek gerekir. Yaptığın işlere razı olan birini gördüğünde veya daha önce tanımadığın bir kişi sana maharetini gösterdiğinde, ona yardımda bulun, onu dene ve kendin için seç. Onun geçmişinin düşük olması seni şüpheye düşürmesin. Çünkü bu iki şeye iltizamın ve yerine göre hareket etmen, ona rağbet edilmesine ve senden korkulmasına sebebiyet verir.

Görevin malı korumak, onu helal yolla kazanmak ve hakkıyla sarf etmektir. İşte bunu yapabilirsen bu düzgün mülkün ruhudur. Hazinenin toplanmasında, biriktirilmesinde, infakında, düzenlenmesinde ve denetiminde kendin ile onun arasına kimseyi koyma. Bütün yetkiyi elinde bulundur.

Sana vasiyetimin sonunda şunu derim, ahkâmınla hükmederken gücünün yettiği kadar Allah'tan kork. Seni Allah'a emanet ediyorum. Seni ancak o korur. Bir zamanlar ben de senin gibiydim. Ancak şu an Allah bana ölümü takdir buyurdu.”³⁴⁶

Babası I. Hakem'den devralmış olduğu bu güçlü devlete, II. Abdurrahman en ihtişamlı günlerini yaşatmıştır.³⁴⁷ Fakat diğer dönemlerde de zuhur ettiği gibi iç isyanlar peşini bırakmamıştır. Abdurrahman b. Hakem, isyanları bastırdıktan sonra onun dönemi huzur ve sükûnetle anılmıştır. Endülüs'te, II. Abdurrahman'la beraber yükseliş döneminin zemini hazırlanmıştır.³⁴⁸

II. Abdurrahman'ın yaşadığı zaman dilimleri “eyyâmü'l-arûs” yani “düğün/balayı günleri” olarak anılmıştır.³⁴⁹ Endülüs halkı bu dönemde en müreffeh günlerini yaşamışlardır, öyle ki II. Abdurrahman dönemi “İslâm'ın batıdaki yüzü”

³⁴⁶ Ahmet Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasî ve Askerî Faaliyetler)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 92.

³⁴⁷ Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/63.

³⁴⁸ Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu*, 151.

³⁴⁹ Özdemir, “Endülüs”, 11/211-225; Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/68.

olarak nitelendirilmiştir.³⁵⁰ Konu hakkında Endülüslü tarihçi İbn Hatîb (ö. 776/1374-75) şunu ifade etmiştir:

“Abdurrahman döneminde, Endülüs Emevî Devleti parlak bir devir yaşamıştır. Devlet yönetiminden memnun kalan halk, bu dönemden övgüyle söz etmiş ve örnek gösterilmiştir. Şehre su getirmesi, Bağdat hazinelerinden aktarılan tarihî eşyalara sahip çıkması ve tirâz³⁵¹ atölyelerinin kurulması onun devrinde gerçekleşmiştir.”³⁵²

II. Abdurrahman, yönetime geçtiğinde aile efradını ve devlet erkânını toplayarak onlara şu şekilde hitapta bulunmuştur:

“Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne hâkim ve bakî olan, mahlûkata boyun eğdiren yüce Allah’a hamdolsun. Salât ve selâm O’nun peygamberi Hz. Muhammed’in (s.a.v.) üzerine olsun. Emîrimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah bizlere sabır versin ve ecir lütfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunmaya çalışacağım.”³⁵³

II. Abdurrahman’ın müsamahalı ve sağduyulu politikası sayesinde birçok Hıristiyan bu dönemde İslâm dinini benimsemiştir. Farklı din mensuplarına karşı tavır zimmî hukuku çerçevesinde olmuştur. Asr-ı saâdetde görülen birlikte ve beraberce yaşama ahlakı bu dönemde de kendisini belli etmiştir. Gayrimüslimlerin dinlerini yaşamaları noktasında tam bir hürriyet sağlandığı gibi kiliselerine de dokunulmamıştır. Müsamaha politikası Hıristiyanların kendi tercihleriyle İslâm’ı seçmelerini sağlamıştır.³⁵⁴

Endülüs tarihinin ilk dönemleri her ne kadar sancılı geçmiş olsa da II. Abdurrahman döneminde en müreffeh zamanlar yaşanmıştır. Buna binaen medenileşme yolunda çekilen sancının bu dönemde meyvelerini verdiği aşikârdır. Bu dönem aynı zamanda istikrarın en iyi sürdürüldüğü dönemdir. Endülüs Emevîleri öncesinde gerçekleşen bazı iktidar mücadeleleri, iç ve dış sorunları bir rekabet olarak değerlendirmek yerinde olacaktır, zira rekabetin olduğu yerde en güçlünün ortaya

³⁵⁰ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/68.

³⁵¹ Tirâz: Elbiselere nakışla yapılan süs.

³⁵² Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/197.

³⁵³ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/195-196.

³⁵⁴ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/66.

çıkması da malumdur. II. Abdurrahman döneminde ise artık medenileşme yolunda toplumsal bir gelişme sağlanmıştır.

2.2.2. II. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler

II. Abdurrahman iyi bir devlet yöneticisi olduğu gibi halkına da değer veren bir şahsiyet olması münasebetiyle Endülüs'ün en güzel günlerinin yaşanmasını sağlamıştır. İktisadî zenginlikler yaşanmış ve Abbâsîler'in devlet yönetim modeli Endülüs'e nakşedilmiştir. II. Abdurrahman'ın yönetiminde Endülüs Emevîleri'nde, Abbâsî devlet yönetimi modelinin yer almasının arka planında II. Abdurrahman'a yakınlığıyla bilinen mûsikişinas Ziryâb'ın (ö. 238/852)³⁵⁵ etkisi olduğu nettir. Öyle ki bu dönemde şair ve mûsikişinaslar yönetimde söz sahibi oldukları gibi devlet kademelerinde görevlendirilmiştir.³⁵⁶

II. Abdurrahman'ın döneminde huzur ve sükûnetin sağlanmasının önemli bir nedeni de Emîr'in idarî alandaki seçimlerinde ehliyet ve liyakati temel almasındandır.³⁵⁷ İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) bu hususu şu ifadelerle aktarmıştır: "II. Abdurrahman'ın öyle vezirleri vardı ki, öncesi veya sonrasında hiçbir emîr böylesi idarî ekibe sahip olmamıştır."³⁵⁸ Halk II. Abdurrahman'ın idarî alandaki seçimlerinden ve atamalarından memnun kalmıştır. Adâlet ve eşitliği düstur edinerek adliye, hazine, hâciplik ve vezirlik gibi alanlardaki atamalarında üst düzey titizlik örnekliliği sergilemiştir.³⁵⁹ Adâlet mekanizmasının başında bulunan kadılık makamı da II. Abdurrahman'ın hassas olduğu bir alandı. Emîr, fakih olan Yahyâ b. Yahyâ'ya (ö. 234/849) çocuğun babasına gösterebileceği hürmeti gösterirdi. Hatta onun görüşünü almadan kadı atamalarında bulunmamıştır.³⁶⁰ Buna binaen kadı Yahyâ b. Mamer'i ilmî yönden yetersiz bulan Yahyâ b. Yahyâ'nın isteği üzerine, Emîr II. Abdurrahman, onu görevden uzaklaştırmıştır.³⁶¹

³⁵⁵ Endülüslü ünlü mûsikişinas. Detaylı bilgi için bk. Fazlı Arslan - Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/464-465.

³⁵⁶ Şeyban, *Endülüs "Cihat, Reconquista, Convivencia"*, 433.

³⁵⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/104.

³⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Daru'l-Kitâb el-Masri, 1989), 2/87-88.

³⁵⁹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/222.

³⁶⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/75.

³⁶¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/80.

Toplumsal birlikteliğin sağlandığı bir zaman diliminde farklı din mensuplarının da müreffeh hayat sürmeleri adına bir dizi çalışmalar başlatılmıştır. Yönetimin Arapça'yı ilim ve halk dili haline getirme adına adımlar atmıştır. Bunun doğal sonucu olarak, İslâm dinini kabul etmemelerine rağmen Müslümanların âdetlerini, tarzlarını benimseyen Hıristiyanlara yönelik kutsal kitapları olan “İncil” Arapça'ya tercüme edilmiştir. Aynı zamanda II. Abdurrahman Endülüs sınırları içerisindeki papaz ve rahipleri de toplantılarına çağırmıştır.³⁶²

Bilim alanındaki ilerlemeler de bu dönemde yerini almıştır. Müreffeh bir hayatın getirmiş olduğu kazanımlar bilim alanına yatırım olarak lanse edilmiştir. II. Abdurrahman, Abbas b. Nasih'i şark coğrafyasına gönderip değerli kitapları satın almasını, Yunan ve İran kaynaklarından kendisine özel nüshalar hazırlamasını istemiştir. Böylece Endülüs'te kurmuş olduğu devasa kütüphanede birçok farklı kültüre ait bilgileri toplamıştır. Astronomi alanına da ilgi duyan II. Abdurrahman, astrolog ve matematikçilere yüksek maaşlı aylıklar bağlamıştır. Yine bu dönemde birçok matematikçi, astronomi uzmanı, doktor ve şair Kurtuba şehrine yerleşmiştir. Bununla beraber Endülüs'te sosyal ve kültürel perspektifte gelişme sağlanmış ve toplumsal değişimler yaşanmıştır.³⁶³

Endülüs'te II. Abdurrahman dönemi her zaman için bolluk bereket yılları olarak geçmedi. İki kez meydana gelen şiddetli seller sonucunda ciddi bir kuraklık ortaya çıktı. Kurtuba hükümeti selin getirdiği zararları gidermek için uzunca bir müddet çalışmalarına yoğunluk vermiştir.³⁶⁴

2.2.3. II. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler

a) Ziryâb (ö. 238/852)

Asıl ismi Ebü'l-Hasen Alî b. Nâfi³⁶⁵ olan İran'lı Ziryâb, II. Abdurrahman'ın değer verdiği önde gelen şahıslar içerisinde yer almaktaydı. Onun huzurunda şarkılar söylemesi üzerine II. Abdurrahman, Ziryâb'ı sarayın baş müzisyeni olarak tayin etmiştir. Ziryâb, mûsikinin yanında tarih, edebiyat, coğrafya ve astronomi gibi alanlara da hâkimiyet sağlamıştır. Abbâsî sarayında görmüş olduğu cam kaplarda yeme, mevsimsel giyinme ve deri işlemeyi Endülüs halkıyla tanıştırmış ve bu yönüyle

³⁶² İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 125-126.

³⁶³ Ali, *Endülüs Tarihi*, 148.

³⁶⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/89.

³⁶⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 261.

Abbâsî sarayı taklit edilmiştir.³⁶⁶ Kısa zamanda Endülüs'ün tanınan simaları arasına girmeyi başaran Ziryâb'ın, on binin üzerinde beste ve güfteyi de ezberlemesi Endülüs halkında büyük yankı uyandırmıştır.³⁶⁷ Hatta kendisine cinler tarafından ilham edildiği de söylenmiştir.³⁶⁸

Moda kültürüne dair reformlar da yapan Ziryâb, Endülüs'e Bağdat modasını getirmiştir. Elbise temizliğine dair pratik bilgiler, diş temizliğine yönelik macun, mutfak ve masa düzeni, ayrı tabaklarda yemek içmek ve cam bardakta su içmeyi öğretmiştir.³⁶⁹ Aynı zamanda Ziryâb döneminde Endülüs'te 4 adet müzik okulu açılmıştır. Bugünkü karşılığıyla konservatuar olan müzik okulunda, ud aletine yeni bir tel ilave edilmiştir.³⁷⁰

b) Abbas b. Firnâs (ö. 274/887)

Berberî asıllı olan Abbas b. Firnâs, Endülüs'ün Ronda şehrinde dünyaya gelmiştir. Meraklı bir araştırmacı olan İbn Firnâs uzayı temsilen bir gök küresi kurarak "*Sindhind*" tablolarını çizmiştir. 9. yüzyılda ilk defa kanatlar yardımıyla insanî uçuş planı gerçekleştirmiştir.³⁷¹

Ronda şehrinde gerçekleştirilen uçuşta kuyruk takımının eksikliği nedeniyle sert iniş yapan İbn Firnâs kaza geçirerek ölümden dönmüştür, fakat hedeflerinden asla vazgeçmemiştir, nitekim sonrasında gerçekleştirdiği dört farklı uçuşunda da başarı sağlamıştır. Yaptığı keşifler sonucunda I. Hakem tarafından "*Hâkimü'l-Endelüs*" unvanına mazhar olmuştur.³⁷²

c) Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi (ö. 234/849)

Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan fakih, aynı zamanda el-Muvatta' eserinin râvisidir. Endülüs Emevî hanedanında bürokrat bir aileye mensup olmasına rağmen dinî ilimlere de merak salmıştır. II. Abdurrahman tarafından Kurtuba fetva meclisine alınmıştır. Mâlik b. Enes'in öğrencilerinin ders halkalarında

³⁶⁶ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 1/344; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 116-117.

³⁶⁷ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 3/125-126.

³⁶⁸ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2/653.

³⁶⁹ Arslan - Erkoçoğlu, "Ziryâb", 44/464.

³⁷⁰ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/236.

³⁷¹ Abbas b. Firnâs'ın Ronda şehrinde gerçekleştirdiği ilk uçuş alanı için bk. [EK 9](#).

³⁷² Endülüslü astronom, filozof ve şair olan Abbas b. Firnâs hakkında detaylı bilgi için bk. Kasım Kırbıyık, "Abbas b. Firnâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/24; Ali, *Endülüs Tarihi*, 148.

bulunup Mâlikî mezhebi alanında kendisini geliştirmiştir. Mâlikî mezhebinin Endülüs'te revaç bulmasıyla beraber el-Leysî'nin de otoritesi artmıştır.³⁷³

2.2.4. II. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri

II. Abdurrahman döneminde huzur ve asayişte sağlanan düzen Endülüs'te refah seviyesini zirvelere taşıyordu. Öyle ki yıllık gelir bir milyon dinara ulaşmıştı.³⁷⁴ Halka açık müesseselere önem verilmesi ve yıllık gelirdeki artışlar imar faaliyetlerinin hız kazanmasına sebep olmuştu. İlk olarak Kurtuba Ulucamii'nin genişletilmesi sağlanmıştır. Akabinde İşbîliye Ulucamii'nde inşa sürecini başlatmıştır. Kurtuba Ulucamii ve İşbîliye Ulucamii dışında Vâdilkebîr'in iki tarafındaki caddeleri çiçek ve ağaçlarla süslemiştir. II. Abdurrahman, Kurtuba Sarayı'nda genişletme çalışmalarını başlatmış ve etrafındaki dağlardan boru hattıyla saraya içme suyu sağlamıştır. Dozy bu saray için: *"II. Abdurrahman yönetimine kadar İspanya yöneticilerinin hiçbirinin sarayı bu kadar görkemli ve ihtişamlı değildi"*³⁷⁵ ifadelerini kullanırken, Mösyö Simone, II. Abdurrahman'ın Kurtuba'daki sağladığı ihtişamı şöyle ifade etmiştir: *"Abdurrahman ihtişam ve görkeme âşık biriydi. Onun zamanında Kurtuba birçok cami, saray, köprü ve umuma açık diğer alt yapı çalışmalarına şahit olmuştur."*³⁷⁶

II. Abdurrahman döneminin bu kadar ihtişamlı, görkemli ve müreffeh geçmesinin arka planında Abbâsîler ile yarış içerisinde olmaları yatmaktadır. Abbâsîler'in lüks yaşantıları, II. Abdurrahman'la Endülüs'te taklit edilmeye başlamıştır. Emîr'in müzik ve satranç tutkunluğu da Abbâsîler'i taklit etmesine delil oluşturmuştur. Çünkü bunlar yaygın olarak Abbâsîler'in eğlence araçlarıydı. II. Abdurrahman sarayın şairlerine veya müzisyenlerine başarıları karşılığında satranç hediye etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde idarî anlamda Abbâsîler örnek alındığı gibi kültürel faaliyetlerde de taklit edilmiştir.³⁷⁷

II. Abdurrahman döneminde hem iç hem de dışta gerçekleşen isyanlar imar faaliyetlerine yönelik bazı önlem çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Normanların artan kıyı saldırılarına karşı İşbîliye'de tersane kurulmuştur. Tersane sayesinde kıyı

³⁷³ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/267-269.

³⁷⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/93; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/197.

³⁷⁵ Dozy, *Spanish Islam*, 260.

³⁷⁶ Ali, *Endülüs Tarihi*, 139-142.

³⁷⁷ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 131.

şehirlerinin güvenliği sağlanırken, denizden gelecek olası saldırılar karşısında gözetleme kulesi de inşa edilmiştir.³⁷⁸

2.2.5. II. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini

II. Abdurrahman, siyasî ve askerî başarılarıyla öne çıkan oğlu Muhammed'i veliaht olarak tayin etmişti. Cariyesi Tûrab'ın, Muhammed'i istememesi üzerine sarayda planladığı entrikaların boşa çıkması ve II. Abdurrahman'ın vefatıyla (H. 237) beraber I. Muhammed tahta geçmiştir (233/847).³⁷⁹

2.3. III. Abdurrahman'la Yinelenen Eyyâmü'l-Arûs

2.3.1. III. Abdurrahman'ın Hayatı

Endülüs Emevîleri'nin son emîri³⁸⁰ olan ve dedesi Abdullah tarafından yönetime tayin edilen Abdurrahman b. Muhammed el-Ümevî 277/891 yılında Kurtuba/Córdoba şehrinde dünyaya geldi. Dedesinin veliahtı olarak M. 912'de yönetime geçti.³⁸¹

Endülüs tarihinin önde gelen liderlerinden biri olan III. Abdurrahman, fitne günlerinde yaşanan problemleri sonlandırma adına aldığı tedbirler neticesinde Endülüs Emevî Devleti'ni zirvelere taşımıştır. Babasının vefat etmesi üzerine dedesi emîr Abdullah'ın yanında büyümüştür. Dedesi, protokol kurallarına aykırılık arz etmesine rağmen yönetim meclislerine III. Abdurrahman'ı da dâhil etmiştir. Bu durum III. Abdurrahman'ın yönetim hakkında bilgi ve birikim kazanmasına sebep olmuştur. III. Abdurrahman'ın tahta çıkması gerek aile efradı gerekse halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Tahta oturan diğer emîrler genel itibariyle aile fertleri tarafından isyan hareketlerine maruz kalmışlardır. III. Abdurrahman'ın aile fertleri tarafından desteklenmesi tahta çıkmasının ilk günlerinde önemli avantaj sağlamıştır.³⁸²

Toplumun tüm kesimlerine hitap eden III. Abdurrahman aynı zamanda farklı kültürleri benimseyen halkların da desteklerini almıştı. Ayrıca istikrar sağlanmış, zenginlik, halkın refahı ve huzuru artmıştı. Diğer bir ifadeyle fitne günlerini

³⁷⁸ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 124.

³⁷⁹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/223-227.

³⁸⁰ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 838.

³⁸¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 152.

³⁸² Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/88-89.

sonlandırarak olan, III. Abdurrahman döneminde “*eyyâmül'l-arûs*” günleri tekrardan ivme kazanmaya başlayacaktı.

İbn Abdirabbih, şiirlerinde Endülüs'teki huzur ve sükûnetin sağlanmasına dair benzetmelerde bulunmuştur. Toplumun III. Abdurrahman'ın emri altına girmesini, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde insanların fevç fevç İslâm dinine tabi olmasına benzetmiştir. Emîr Abdurrahman'ın artık hilâfetini isteyen halkın duygularını şiirlerinde konu edinmiştir. Bahse konu olan şiirin ilk mısraları şu şekilde başlamaktadır:

“Allah, İslâm'ı bir yol olarak ortaya koydu.

İnsanlar bölük bölük bu dine girmeye başladı.

Dünya, üzerinde yaşayanları için ziynetlendi.

Rengârenk kumaşlar ve ipekler giymiş gibi...”³⁸³

Fitne günlerindeki en büyük sorun İbn Hâfsun'un isyanlarıydı. İbn Hâfsun'un önceki dönemlere nazaran karşısında genç, dinamik ve kararlı bir emîr bulunmaktaydı. İbn Hâfsun, bu emîr karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayınca karşılıklı anlaşma yapmak zorunda kaldı ve III. Abdurrahman'dan kendisini bağışlamasını talep etti. İki taraf anlaşmaya sadık kaldı. M. 918 yılına gelindiğinde İbn Hâfsun hayatını kaybetti (ö. 305/918). Müslümanlar bu durumu sevinçle karşıladılar. İbn İzârî bu durumu şöyle aktarmaktadır: “*Kâfirlerin ve münafıkların başı, fitne ateşini körükleyen, kötülükler yayan Ömer b. Hâfsun öldü.*”³⁸⁴ İbn Hâfsun isyanlarını çocukları sürdürmeye çalışsalar da başarı sağlayamamışlardı. III. Abdurrahman, 30 yıldan beridir süregelen isyanları Endülüs'te artık sona erdirmişti.³⁸⁵

III. Abdurrahman'ın, fitne döneminde bastırılmış olduğu İbn Hâfsun isyanları bu dönemin tek sorunu değildi. Bilakis tahta çıktığı dönemde Arap-Berberî arasındaki makam ve mevki sorunları, ordu komutanları arasındaki ihtilaflar, farklı düşüncelere

³⁸³ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 5/240.

³⁸⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/157.

³⁸⁵ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 135; III. Abdurrahman ile Ömer b. Hâfsun ve oğulları arasındaki mücadelenin detayları hakkında bk. Birsal Küçüksipahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 23-29.

sahip valilerin atamalarıyla Endülüs'te tam bir kargaşa hâkimdi.³⁸⁶ Sınır beyliklerinin merkezî yönetim üzerindeki nüfuzları ise işi tamamen çıkmaza sokmaktaydı.³⁸⁷ Ülkedeki asayişsizlik durumu artmış, tarım ve üretim tamamen kesilmişti, bunun doğal sonucu olarak ekonomi de batık bir durumdaydı. III. Abdurrahman tüm bu olumsuzluklara rağmen çözüm adına önemli çalışmalar yaparak Endülüs'te tekrardan müreffeh bir hayatın yaşanmasını sağlamıştır.³⁸⁸

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman ve sonrasında gelen yöneticiler sadece emîr unvanını kullanmakla yetindiler. Ancak III. Abdurrahman dönemine gelindiğinde işler tamamen farklılaşmıştır. III. Abdurrahman'ın farklı kültürlerle kaynaşma noktasındaki olumlu tavrına ilaveten Endülüs'te bir takım yenilikler ve gelişmeler sağlaması, ona emîrlikten hilâfete geçiş zemini hazırlamıştı. Bu durumu fırsat bilen ve Endülüs Emevî Devleti'ni gücünün zirvesine erdiren III. Abdurrahman, “*emîri'l-mü'minîn* ve *en-Nâsır-Lidînilâh*” unvanlarını alarak halifeliğini de ilan etti.³⁸⁹ Böylelikle Abbâsîler ve Fâtîmîler'den sonra Endülüs'ün de hilâfet ilanı ile beraber aynı anda üç hilâfet merkezi oluşmuştur. Abdurrahman en-Nâsır hilâfet ilanının akabinde valilere genelge göndermiştir. Fermandaki ifadeler şu şekildedir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Salât ve selâm O'nun yüce Resûlü'ne olsun. Biz görevini yerine getirip de karşılığını hak edenlerin en önde olanlarıyız. Üzerine düşeni yapanların en layığıyız. Allah lütfu ile üzerimize ne giydirmişse giymişiz. Allah bu makamı bize lütfundan bahşetmiştir. Böylelikle bizim bu makama liyakatimiz ispatlanmıştır. Bizi bu makama iktidar sahibi yapmıştır. Bize bu makamın yollarını kolaylaştırmıştır. Allah bizim devletimiz vasıtasıyla yönetim işlerini kolaylaştırmıştır. Her yerde şanımızın yayılmasını sağlayan, ülkede değerimizi ve tanınmamızı arttıran, Allah'ın izniyle kendilerini devletimizin gölgesi altına alarak âlemin bize karşı ümit beslemesini ve bize doğru yönelmesini sağlayan Allah'tır. Bahşettiği nimetler sebebiyle nimetlerin yegâne vericisi ve bize lütfettikleriyle en büyük lütufkâr olan Allah'a sonsuz şükür ve hamd olsun. Bundan sonra bize karşı yapılan hitaplarla, bizden giden ve bize gelen resmî yazılarda “Emîrül-Mü'minîn/Mü'minlerin Emîri” sanının kullanılması kararlaştırılmıştır. Çünkü bizden başka bu adla nitelendirilenler bu adı ya eğreti olarak ya da layık olmadığı halde

³⁸⁶ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 135.

³⁸⁷ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 43.

³⁸⁸ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 161-162.

³⁸⁹ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/90.

kullanmaktadırlar. O kimsenin üzerine yakışmamakta ve o da onun hakkını vermemektedir. Sonunda anladık ki, bu sanı kullanma hususundaki yetkimizi kullanmadığımız zaman hakkımızı zayı etmiş olmaktayız. Sayın vali, şehrindeki hatibe bu sanı söylemesini emret. Sen de yazışmalarında buna göre hareket et, inşaallah. Allah kolaylık versin. Bu ferman 316 yılı Zilhiccenin 3. günü yazılmıştır.”³⁹⁰

III. Abdurrahman adil, azimli, kararlı ve cesaretli biriydi. Orduları bizzat komuta ederdi. Kılıç kullanmadaki ustalığı ve yönetimdeki hikmetli siyasetiyle halkın gözünde rol model olmuştu. Halkın beğenisini kazanan III. Abdurrahman, Endülüs’te birlik ve beraberliği sağlayarak eski ihtişamlı günleri tekrardan yaşatmayı becermişti.³⁹¹

2.3.2. III. Abdurrahman Döneminde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Faaliyetler

II. Abdurrahman’ın vefatından sonra başlayan fitne dönemi, dördüncü kuşaktan torunu olan III. Abdurrahman’ın girişimleri sonucu sona erecektir. Nasıl ki II. Abdurrahman dönemi “*eyyâmü’l-arûs*” olarak anıldıysa, III. Abdurrahman da devleti eski gücüne eriştirerek Endülüs Emevî Devleti’nde *eyyâmü’l-arûs* yani düğün/balayı günlerini tekrardan yeşertmiştir.

Abdurrahman en-Nâsır’ın sorunları çözme bağlamındaki adâleti, ehliyeti, liyakati, sağlam kadrosu, ilim ve teknik, kararlılık, uluslararası diplomasi girişimleri sayesinde önemli başarılar elde edilmiştir. 27 yıl boyunca orduya bizzat kumandanlık yapması, dostu güven, düşmana korku salması en önemlisi de bir arada yaşama tecrübesini geliştirerek adeta *Endülüslülük Projesi’nin* hayata geçirilmesi onun nasıl önemli bir lider olduğunu ortaya koymuştur.³⁹²

Emîr Abdurrahman’ın hilâfetini ilan ettirdikten sonra ekonomi alanında gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerden biri de altın para bastırmak olmuştur. Altın para basımı devletin ekonomik gücünün zirvelerde olduğunu göstergesidir. Yine bu dönemde eyaletlerden gelen bir yıllık vergiler 5.480.000 dinarı bulmuştur. Bu gelirin bir kısmı orduya, bir kısmı tasarruf için hazineye aktarılırken kalan üçte birlik kısım

³⁹⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 2/198.

³⁹¹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 384-385.

³⁹² Nizamettin Parlak, *III. Abdurrahman* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 32-33.

da Medînetüzzehrâ'nın inşaat sürecindeki masrafları için kullanılmıştır.³⁹³ İslâm tarihinde zaman zaman “*zekât verilecek insan kalmadı*” sözü tam da bu günleri hatırlatmaktadır.

Sadece Endülüs tarihi değil aynı zamanda dünya tarihine de ismini altın harflerle yazdıran III. Abdurrahman, tamamen tükenmişlik hastalığına yakalanan bir devleti tekrardan ayağa kaldırarak iç ve dış arenada hayranlık uyandıracak seviyeye ulaştırmıştı. Endülüs'ü sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda en ileri boyutlara erdirmişti. Ticarî ve tarım alanında geliştirmiş olduğu teknikler sayesinde hazinenin kalkınmasını sağlamıştı. Eğitim alanında ayırım gözetmeksizin toplumun genelinin faydalanacağı düzeyde çalışmalar yapılmıştı. Kültürel çalışmalara destek sağladığı gibi âlimlere de ayrı değer vererek onları koruyucu/gözetleyici bir tavır sergilemişti. Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/976) ve İbnü'l-Kûtiyye bunlardan sadece bir kaçıydı.³⁹⁴

Abdurrahman en-Nâsır, saray görevlilerini ehliyet ve liyakat ekseninde tercih etmekteydi. Kadrosunu aynı zamanda adâlet üzerine inşa eden III. Abdurrahman, *Ahbâru Mecmua* adlı eserde bu yönüyle övgüye mazhar olmuştur. Müellif, devlet kademelerinde görev yapan Musa b. Hudayr, Abdülmelik b. Cevher ve Münzir Saîd gibi bazı isimleri ayrıca sayarak ilimde, edebiyatta ve hitabette önde olan bu şahısların seçiminde isabet kaydedildiği ve seçkin insanlar olduğundan bahsetmiştir.³⁹⁵ Örnek hayatıyla ve fetva veren âlimlerden olan Muhammed b. Ömer, çokça hayırlarda bulunan ve diploması alanında otorite olan Ahmed b. Yahya gibi isimler saray yönetimindeki kadronun kalitesini gözler önüne sermekteydi. Ayrıca gayrimüslimler de yönetimde yer almaktaydı. Halifenin hekimi, veziri, kâtibi ve mütercimi olarak birçok farklı dalda görev aldığı gibi elçisi olan Yahudi asıllı Hasdây b. Şarpût bunun en bariz örneğidir.³⁹⁶

2.3.3. III. Abdurrahman Döneminde İlmî Şahsiyetler

a) İbn Meserre (ö. 319/931)

³⁹³ Makkarî, *Neşfu't-Tîb*, I, 524-525; Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/70.

³⁹⁴ Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/101.

³⁹⁵ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 138-143.

³⁹⁶ Parlak, *III. Abdurrahman*, 42.

Dönemin en ünlü mutasavvıflarından olan İbn Meserre,³⁹⁷ Kurtuba'da doğmuştu ve yine Kurtuba yakınlarında bulunan zaviyesinde irşat çalışmaları yapmaktaydı. Denk geldiği yöneticiler hakkında herhangi olumlu veya olumsuz bir yorumda bulunmamıştır. Siyasî arenaya mesafeli kalmıştır. Ders halkaları ve kitap telifleriyle geçen ömrü 931 yılında sona ermişti. Vefat ettiği yıl “*meşhur insanlar yılı olarak*” anılmıştır.³⁹⁸

b) Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö. 355/966)

Endülüslü fakih ve edip olan el-Bellûtî, Kurtuba yakınlarındaki Fahsübellût bölgesine nispetle Bellûtî olarak anılır. Bellûtî, münazara ve münakaşaya açık olduğu gibi mukallit bir fakihte değildir. Kadı olarak görev aldığı mahkemelerde Mâlikî mezhebinde göre fetvalar vermiştir. Halife Abdurrahman'ın ilim adamlarına yönelik politikasına ve özgür yönetim anlayışına dair; Kadı Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö. 355/966)³⁹⁹ ile Medînetüzzehrâ'nın inşa edildiği süreçteki münasebetini aktarmak yerinde olacaktır. III. Abdurrahman'ın inşa ettirdiği Medînetüzzehrâ sarayı artık bitme sürecine geldiğinde Kadı Münzir b. Saîd görüşmek üzere halifenin huzuruna geldi. Halife, devletin aristokrat adamlarıyla altın ile dekore edilmiş lüks salonda oturmuş bir haldeyken etrafında bulunanlara “Daha önce bunun benzerinin inşa edildiğini duydunuz mu?” diye sordu. Etrafındakiler övgü ve abartılı ifadelerle “Ne gördük ne de duyduk” dediler. Halife, el-Bellûtî'nin sessiz bir şekilde durduğunu görünce kendisinden yorum yapmasını istedi. Münzir b. Saîd, yapılanın israf olduğunu ifade ederek, israf ile ilgili âyet-i kerimeyi okudu: “*Şayet insanların küfürde birleşmiş bir tek ümmet olması (tehlikesi) bulunmasaydı, Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüşten yapardık. Evlerinin kapılarını ve üzerine yaslanacakları koltukları da (hep gümüşten yapardık). Ve onları ziynetlere boğardık. Bütün bunlar sadece dünya hayatının geçimliğidir. Ahiret ise, Rabbinin katında, Allah'ın azabından sakınıp rahmetine sığınanlara mahsustur.*”⁴⁰⁰ Bunun üzerine III. Abdurrahman'ın gözlerinden yaşlar gelerek el-Bellûtî'ye yönelik

³⁹⁷ Mehmet Necmettin Bardakçı, “İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2/23 (2009), 331 vd.

³⁹⁸ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/101; Detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, “İbn Meserre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/188-193.

³⁹⁹ Orhan Çeker, “Bellûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/425.

⁴⁰⁰ ez-Zuhuf 43/33-35.

“Allah senden razı olsun, Müslümanlar içerisinde senin gibilerinin sayılarını çoğaltsın.” ifadelerini kullanarak memnuniyetini dile getirmiştir.⁴⁰¹

c) İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977)

285/898 yılında Kurtuba'da dünyaya geldiğine dair görüşler ön plandadır. Tahsil hayatını yine bu şehirde sürdürmüştür. Ünlü dil bilgini Ebû Ali el-Kâlf'nin öğrencisidir. İbnü'l-Kûtiyye, sadece dil alanında değil fıkıh, hadîs ve tarih gibi alanlarda da kendisini geliştirmiştir. *Târîhu İftitâhi'l-Endelûs* eserinde Endülüs tarihini ele almaktadır.⁴⁰²

2.3.4. III. Abdurrahman Döneminde İmar Faaliyetleri

a) Medînetüzzehrâ

Endülüs Emevîleri, yönetimi ele aldıktan sonra başkenti İşbiliye'den Kurtuba'ya taşımışlardı. III. Abdurrahman ise başkenti başka bir yere taşımayı düşünmekteydi. Gelirlerin ciddi bir seviyeye yükseldiği ve artık yoksulların bile ihtiyacı kalmadığı bu dönemde, Medînetüzzehrâ'nın⁴⁰³ temelleri atılmaya başlamıştı. Nitekim inşaatına yeni başlamış olduğu Medînetüzzehrâ başkent için en uygun yer olacaktı. Kırk yıl sürecek bu saray-şehir ancak Abdurrahman en-Nâsır'ın oğlu II. Hakem döneminde tamamlanacaktı.⁴⁰⁴ Medînetüzzehrâ sarayının içerisinde çarşılar, hamamlar, konaklar, camiler, gezi alanları, balık havuzları ve kuş bahçeleri bulunmaktaydı.⁴⁰⁵ Medînetüzzehrâ saray şehri üç bölümden oluşmaktaydı. Üst kademede *Dârülmülk* olarak adlandırılan halifenin sarayı ve kalesi bulunmaktaydı. Orta kademe devlet ricaline aitti. Alt kademede ise şehrin sakinleri oturmaktaydılar. Bu durum aynı zamanda devletin hiyerarşik yapısına dair bilgiler de vermektedir.⁴⁰⁶

Medînetüzzehrâ, sadece lüks ve şatafat için kurulan bir şehir değildir. III. Abdurrahman aynı zamanda bu şehre birçok âlim, bilgin, edip ve şair getirmiştir. Kurtubalı kıraat âlimi Muhammed Yûsuf el-Cühenî, ünlü dil bilgini Ebû Ali el-Kâlf, Medînetüzzehrâ'da doğan ve buna binaen de Zehrâvî künyesiyle ünlü tıp bilgini Ebü'l

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 8/580-581.

⁴⁰² Günel, “İbnü'l-Kûtiyye”, 21/117-118.

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, “Medînetüzzehrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/320-322. Görsel için bk. [EK 10](#).

⁴⁰⁴ Parlak, *III. Abdurrahman*, 51.

⁴⁰⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/185.

⁴⁰⁶ Cumhur Ersin Adıgüzel, “Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ”, *History Studies International Journal of History (Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi)* 12/3 (2020), 810-811.

Kâsım b. Abbâs bunlardan sadece bir kaçıdır. Ayrıca Abdurrahman en-Nâsır'ın oğlu II. Hakem bu şehirde devasa bir kütüphane oluşturmuştur.⁴⁰⁷

III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem dönemlerinde Medînetüzzehrâ hilâfet şehri olarak kullanıldı. İnşası 40 yıl sürecek olan saray-şehir örneği sergilenen bu muazzam yapıda, 40 yıl bile ikamet edilmemiş ve bir müddet sonra Kurtuba halkı tarafından yağmalanıp, Berberîler tarafından da tahrip edilerek kullanılamaz hâle getirilmişti.⁴⁰⁸ İsyanlar neticesinde kullanılamaz hâle gelen Medînetüzzehrâ artık hilafet merkezi olarak da kullanılamaz haldeydi. Nitekim Kurtuba tekrardan başkent olarak kullanılmaya başlandı.⁴⁰⁹

b) Kurtuba Şehriye Yönelik İslah Çalışmaları

III. Abdurrahman döneminde Kurtuba şehri de adeta ihtişamıyla göz kamaştırıyordu. Sayıları 417 ya da 1600 arasında değişen cami, 900 hamam, 50 hastane, 213.000 ev ve 80.455 dükkân, 60.300 konağın bulunduğu bir şehir olarak ifade edilmektedir. Kurtuba aynı zamanda siyasî, idarî ve kültürel manada da dünyanın sayılı başkentleri arasında bulunmaktaydı. Köşe başlarında yer alan aydınlatmalar, sokak ve caddelerinin temizliği de dikkatlerden kaçmamıştır. Öyle ki İslâm tarihçileri bu şehri “*Endülüs’ün gelini*” olarak nitelerken, batılı tarihçiler “*Endülüs’ün süsü*” olarak nitelendirmiştir. Endülüs coğrafyasının bir diğer yüzünü oluşturan Hıristiyan İspanya ise geceleri zifiri karanlık içerisinde yüzdüğü gibi fakir ve bakımsızdı. Gece dışarı çıkmak için bile kişi kendi ışığını beraberinde götürmek zorunda kalıyordu. Şehir merkezlerinde zeminin toprakla kaplı olmasından yürümek imkânsız hâle geliyordu. Yağmur yağdığı anda durum daha vahim bir hâle geliyordu.⁴¹⁰ Bu yönüyle karşılaştırma yapıldığında Endülüslü Müslümanların ilim, siyaset, ekonomi gibi sahalarda verdiği mücadele kadar şehrin imarı için verdikleri mücadele göz ardı edilmemelidir.

⁴⁰⁷ Adıgüzel, “Medînetüzzehrâ”, 814-816.

⁴⁰⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Kültür ve Medeniyet”*, 2/311-321; Adıgüzel, “Medînetüzzehrâ”, 817-818.

⁴⁰⁹ Makkarî, *Nefhu’t-Tib*, I, 237-238.

⁴¹⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Kültür ve Medeniyet”*, 2/166; Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/102.

2.3.5. III. Abdurrahman'ın Vefatı ve Veliht Tayini

III. Abdurrahman 961 yılında vefat etti. 50 yıldan fazla Endülüs'ü yönetmesi yönüyle diğer hükümdarlara nazaran en uzun süre görev yapan yönetici oldu. III. Abdurrahman'ın vefatı üzerine yönetime II. Hakem geçti. Babasının döneminde vali olarak görev alması münasebetiyle yönetim işlerinde tecrübe kazandı. 961 yılında Endülüs yönetimini ele alan II. Hakem *el-Mûstansır-Billâh* unvanını aldı.⁴¹¹

3. Endülüs Emevî Devleti'nde el-Fitnetü'l-Kübrâ

3.1. Endülüs Emevî Devleti'nde Duraklama Dönemi: el-Fitnetü'l-Kübrâ

II. Abdurrahman'ın vefatı üzerine Endülüs Emevî Devleti'nde isyan hareketleriyle beraber iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. II. Abdurrahman'ın akabinde tahta çıkan oğlu I. Muhammed,⁴¹² sonrasında Münzir⁴¹³ ve Abdullah'ın dönemlerini kapsayan ilk büyük fitne günleri III. Abdurrahman'ın tahta çıkmasıyla sonlanmıştır. el-Fitnetü'l-Kübrâ günleriyle Endülüslülerin bitmesine hiç ihtimal vermedikleri *eyyâmü'l-ârus* dönemine adeta nazar değmiştir. Endülüs mozağini oluşturan farklılıklara rağmen beraberce yaşama ideali, yerini çatışmaya ve parçalanmaya bırakmıştır.⁴¹⁴ İspanya'nın yerli halkı olan Müvelledler⁴¹⁵ ile beraber bazı Arap ve Berberî kabileler de fırsattan istifade ederek merkezi yönetime karşı isyan girişimlerinde bulunmuşlardır.⁴¹⁶

I. Muhammed döneminde başlayan sorunlar, Münzir ve Abdullah dönemlerine de yansımıştır. 60 yıl boyunca devam eden bu sorunlar *el-fitnetü'l-kübrâ* olarak anılmıştır. Fitne günlerinin baş göstermesiyle düğün/balayı günleri de geride kalmıştır.⁴¹⁷ Emîr Muhammed'in yönetime gelmesiyle beraber, babası II. Abdurrahman'ın sağladığı müreffeh günler geride kalmış isyanların baş gösterdiği bir dönem başlamıştır. Özellikle devleti uzunca bir süre meşgul edecek olan İbn Hafsûn

⁴¹¹ Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/102.

⁴¹² Endülüs Emevî emîri (852-886) Detaylı bilgi için bk. Küçükspahioğlu, "Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî", EK-2/291-292.

⁴¹³ Endülüs Emevî emîri (886-888) Detaylı bilgi için bk. Birsal Küçükspahioğlu, "Münzir b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/339-340.

⁴¹⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/102.

⁴¹⁵ Endülüs'te ilk mühtedilerin soyundan gelenler. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/228-229.

⁴¹⁶ Özdemir, "Endülüs", 11/213.

⁴¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*, 62-67.

(ö. 305/918)⁴¹⁸ isyanları yönetimi ciddi derece de uğraştırmıştır. Endülüs'ü parçalanmaya sevk eden İbn Hafsûn gibi isyancıların aynı zamanda Abbâsîler ve bazı Hıristiyan krallıklarla işbirliği içerisinde oldukları da görülmüştür. Endülüs halkı bu dönemi “büyük fitne/el-fitnetü'l-kübrâ” olarak nitelendirmiştir. Vergi toplamada görülen usulsüzlükler, ekonominin bozulmasına neden olmuştur.⁴¹⁹ Ekonominin bozulması halk arasında isyan hareketlerine neden olmuştur. İrili ufaklı isyan hareketleri yönetimin zayıflamasına da sebebiyet vermiştir. İdarenin liyakatsiz atamaları, merkez ve taşra arasındaki anlaşmazlıklar, asabiyet tutkusu, kimlik bunalımı, ağır vergiler fitne günlerinin sorunlardan sadece birkaç tanesidir. Endülüs'te meydana gelen Müvelled-Müsta'riblerin ayaklanması, Arap-Müvelled tenakuzu ve Arap-Berberî çatışması fitne günlerinin önemli isyanlarından.

I. Muhammed, Araplar dışındaki ırkları küçümsemekteydi. Bundan cesaret alan Arap şairleri de kendilerinin asil soydan geldiğini iddia ederek müvelledleri “köle çocukları” olarak görüyorlardı. Bu durum Endülüs'te toplumsal huzursuzluğa yol açmıştı.⁴²⁰ Emîr Muhammed'in toplumsal huzursuzluğa sebebiyet veren bu tür davranışları, halkın gözünden düşmesine neden olmuştur. Kuraklık, sel ve deprem gibi doğal afetler sonucunda diğer yöneticiler, halktan alınan vergilerde indirim yaparken I. Muhammed, tam tersi bir tutum sergileyerek doğal afetlerin vergilere herhangi bir engel teşkil etmeyeceğini bildirmiştir. Öte yandan halk tarafından sevilmeyen ve zalimliğiyle nam salmış Hamdûn b. Besîl'i vergi işleriyle ilgilenmesi için atamıştı.⁴²¹ Hamdûn, vergi almak için her türü yolu denemiş hatta halkı kırbaçlatarak eziyet etmiştir. Nihayetinde bu tutumlar halkın, Emîr Muhammed'e karşı nefretini artırmıştı.⁴²²

I. Muhammed, hayatını kaybettikten sonra yönetime oğlu Münzir geçti. Münzir, babasının ölüm haberini aldığı anda İbn Hafsûn isyanını bastırmakla uğraşıyordu. Münzir, bu haberi alır almaz Kurtuba'ya dönerek biat almaya başladı. Babasının vergi konusundaki tutumunu benimsemedi, üstelik yaklaşık bir yıl boyunca

⁴¹⁸ Ömer b. Hafsûn, Endülüs Emevî Devleti'ni uzun yıllar uğraştıran isyancı lider. Detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, “Ömer b. Hafsûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/64-65.

⁴¹⁹ Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/87.

⁴²⁰ Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/84.

⁴²¹ Küçüksipahioğlu, “Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî”, EK-2/292.

⁴²² Mehmet Özdemir, “Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 121; İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs*, 2/100.

halktan vergi almayı kaldırdı. İki yıl gibi kısa bir süre emîr olan Münzir'in ömrü İbn Hafsûn'la mücadele etmesine vefa etmedi ve 888 yılında ani bir ölümle hayatını kaybetti.⁴²³

Münzir'in akabinde yönetime kardeşi Abdullah geçti. Endülüs'ün son emîri olan Abdullah'ın dönemi, iç karışıklıklarla mücadele içinde geçtiği gibi sorunlu ve huzursuz bir dönemi olarak kayıtlarda yerini almıştır. Sayıları otuzu bulan ve toplumun her kesiminden insanların katılımıyla gerçekleştirilen isyan hareketleri tüm yerleşim birimlerinde ortaya çıktı. İsyân hareketlerinin getirdiği asayişsizlik ve otoritenin sarsılması kargaşa ortamını doğurdu. Emîr ancak Kurtuba'ya hükmedebiliyordu. Dönemin gelişmelerine dair İbn İzârî şu tespitlerde bulunmuştur:

“Abdullah göreve başladığında devlet fesadın eşiğinde, ayrılık tohumlarıyla parçalanmış, fitne her bölgede dolaşır vaziyette, kalpler birliğini ve bütünlüğünü kaybetmiş, cemaat şuuru tahrif edilmiş, şer her tarafa yayılmış durumdaydı. Şeytanın izini takip edenler iman ehillerine karşı birleştiler, insanları sabah aydınlığı umudu olmayan zifiri karanlık bir gece bürüdü. İnkâr ehli, fitne gürhununun desteğini alarak ehli-i İslâm'ın üzerine yürüdü. Neticede Müslümanlar ya katledildi ya da mahsur kaldılar. Toprak işletilmez bir hal aldı. Neredeyse insanların nesli tükenecekti. Dârülharb'e karşı seferler durma noktasına geldi.”⁴²⁴

Fitne ateşi her yanı sarıp devam ederken emîr Abdullah 912'de hayatını kaybetti. Veliâht olarak torunu III. Abdurrahman yönetime geçti.⁴²⁵ III. Abdurrahman, Endülüs'teki istikrarı sağlayarak ilk el-fitnetü'l-kübrâ dönemini sonlandırdı.

3.1.1. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Siyasî Problemler

Büyük fitne başlamadan önceki dönemlerde valiler genel itibariyle tecrübeli ve olgun şahıslar arasından seçilmekteydi. Fakat fitne dönemi baş gösterince Emîr Muhammed bu durumu ihlal ederek tecrübesiz gençleri vali olarak atamaya başladı. Valilerin halka karşı tutumu sertleşince, halkın da yönetime karşı tepkileri büyümeye başladı. Bu hususu İbn Kûtiyye şu misalle açıklamıştır: “Emîr Muhammed vali seçiminde özenli davranırdı. Ta ki Hâşim b. Abdülaziz baş vezirliğe atanana kadar. Hâşim, valilerin olgun ve tecrübeli olması âdetini kaldırdı. Yerine genç ve tecrübesiz

⁴²³ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/86.

⁴²⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/17.

⁴²⁵ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/88.

kişiler getirildi. Bu genç ve tecrübesiz valiler rüşvet almaya yeltendi.” Bunlar “*el-münâsifun*” olarak nitelendirilmişlerdir.⁴²⁶

Vazifeye getirilen tecrübesiz valilere örnek olarak yukarıda da ismi geçtiği üzere Hamdûn b. Besîl verilebilir. Endülüs’te meydana gelen kuralık ve kıtlık döneminde halk toprağa ekinlerini ekemeyince mahsul elde edememişlerdir. Doğal olarak da oşür vergilerini ödeyememişlerdir. I. Muhammed, bunun bir bahane olmayacağını belirterek Hâmdun’u vergi tahsili için görevlendirmiştir. Zalimliğiyle tanınan Hâmdun, halktan vergi alma adına tüm yolları denemiş hatta öldürünceye kadar kırbaçlatma cezaları vermiştir.⁴²⁷ Tüm bu siyasî sorunların müsebbibi olan Hâşim b. Abdülaziz’in komşusuna ait bir evi gasp etmesi üzerine Emîr Muhammed tarafından şöyle uyarılmıştır:

“Ey Hâşim! Kim aceleyi seçerse hata yapar. Eğer biz senin yanlış hükümlerine kulak kabartsaydık ve o şekilde hareket edecek olsaydık, biz de senin suçuna ortak olurduk. O yüzden acele etme ve temkinli olmaya çalış. Eğer sen acele edersen, sana da acele edilir.”⁴²⁸

Siyasî arenada yaşanan bunca soruna ve sorumsuzluğa rağmen Emîr Muhammed, Hâşim’in yaptıklarını göz önünde tutarak görevden alınmasına müsaade etmemiştir.⁴²⁹ Fakat kendisinden sonra yönetimi devir alacak Münzir’in ilk işi Hâşim’i görevden almak olacaktır. Siyasî alanda yaşanan ehliyet ve liyakate dair bu tür problemler fitne ateşini körüklemiştir. Öte yandan siyasî arenada ortaya çıkan bazı yerel isyanlara değinmek yerinde olacaktır:

a) Müvelled ve Müsta‘rib Ayaklanmaları

I. Hakem’in döneminden beri süre gelen Müvelled ve Müsta‘rib⁴³⁰ ayaklanmaları Emîr Abdullah döneminde siyasî problemlerin başında gelmekteydi. Müvelled ve Müsta‘rib ayaklanmaların temelinde Arap aristokrasisi ile yerel aristokratlar arasındaki nüfus çatışması, yönetimin fazla vergi alması, idarecilerin Müvelled ve Müsta‘rib kesimleri baskı altında tutması gibi sebepler yatmaktadır. İlk

⁴²⁶ İbnü’l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi ’l-Endelüs*, 2/86.

⁴²⁷ İbnü’l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi ’l-Endelüs*, 2/100.

⁴²⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü ’l-Muğrib*, 2/107.

⁴²⁹ Nurşen Altundağ, *Endülüs Emevilerinde Birinci Büyük Fitne Dönemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 25.

⁴³⁰ İslâm hâkimiyetinde bulunan Endülüslü Hıristiyanlar. Detaylı bilgi için bk. Jorge Lirola Delgado, “Müsta‘rib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/123-124.

etapta Müvelled ve Müsta‘rib isyanları, yönetimin kendilerine karşı bazı uygulamalarından rahatsız olduklarını dile getirme adına başlamıştı. el-Fitnetü'l-Kübrâ dönemindeki bu durum isyan mahallinin merkezî idareden koparılmasına neden olduğu gibi birer bağımsızlık mücadelesine de sebep olmuştur.⁴³¹

Endülüs Emevî yönetimi Müvelledlere karşı katı bir tutum seğılemiştir. Özellikle I. Hakem döneminde meydana gelen Henden Olayı'nda (Vak'atü'l-Hurfe) ziyafete çağrılan Müvelled isyancılar, onar kişilik gruplar halinde valilik binasına alınarak hendek çukurlarının kıyısında boyunlarının vurulduğuna dair rivayetler kaynaklarda yer almıştır.⁴³²

b) Arap-Müvelled ve Arap-Berberî İsyancıları

Arap-Müvelled çatışmaları İlbîre ve İşbîliye merkezli meydana gelmiştir. İlbîre bölgesi günümüzde Granda şehrinin sınırlarını kapsamaktadır. Bölge halkının önemli bir kısmı Müslüman olmuştu. İlbîre bölgesinde devlete askerî alanda hizmet sunacak Arap kabilelerde yaşamaktaydı. Müvelled kesim Arapları aynı dinden olmalarına rağmen yabancı görmekteydiler. Araplar ise Müvelledler ile din kardeşi olmalarına rağmen statü olarak küçük görmekteydiler. Bu durum iki taraf arasında güvensizliğe ve nefrete sebep olmuştur. Tarihçi İbn Hayyân, 889 yılında Araplar tarafından Montejicar kalesine yapılan saldırıyı, “Müvelledler'in ve Müsta‘ribleri'in başlarına gelen afet” olarak nitenlendirmiştir. Benzer saldırılar Müvelledler tarafından da gerçekleştirilmiştir. Müvelledler'in kendilerine sığınan Arap lider Yahyâ b. Sükâle ve Sevvâr b. Hamdûn'u katletmeleri fitne günlerinin atmosferini ortaya koymaktadır.⁴³³

Emîr Abdullah'ın, İbn Hafsûn isyanlarıyla uğraşması, Benû Haldûn ailesine İşbîliye'yi hâkimiyetleri altına alma fırsatını sunmuştu. Daha sonra bu aile Müvelledler'in Berberîlerle ittifak kurması üzerine Benû Haccâc ile dayanışma içerisine girerek, Müvelledler'in kontrolündeki Kûriye kalesi ve Kârmuna şehirlerini ele geçirdi. Emîr Abdullah, Benû Haccâc ve Benû Haldûn kabilelerinin birlikte hareket etmelerini engellemek amacıyla Müvelledler'e karşı el altından onları destekledi. Bu durumu öğrenen İşbîliye şehrindeki Müvelled halk, bıçak, sopa, balta

⁴³¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/108-109.

⁴³² Ali, *Endülüs Tarihi*, 116-117; Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/109.

⁴³³ Dozy, *Spanish Islam*, 2/183; Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/113.

gibi ellerine geçirdikleri aletlerle silahlanarak Emevî sarayını kuşattılar. Benû Haldûn ve Benû Haccâc kabileleri şehre girerek Müvelled isyanını kanlı bir şekilde bastırarak evlerini yağmaladılar.⁴³⁴

Emîr Abdullah'ın Yukarı Sınır Bölgesi'ne yerleştirmiş olduğu Tüçbîler⁴³⁵ Sarakusta valisini zorla göndererek yönetime üstlendiler. Emîr, çaresiz bir şekilde durumu kabul etmiştir. Öte yandan Orta Sınır Bölgesi'nin idarî merkezine sahip olan Tuleytula ise Berberî bir kabile olan Zünnûniler'in⁴³⁶ hâkimiyetine girmiştir.⁴³⁷

c) İbnü'l-Kıt İsyanı

Endülüs Emevî Emîr'i I. Hişam'ın torunlarından olan İbnü'l-Kıt,⁴³⁸ bu yönüyle Emevî şehzadesi sayılmaktadır. Kurtuba şehrinde Astrolojiyle ilgilenen Ebû Ali es-Serrâc'ın etkisinde kalmıştır. Ebû Ali es-Serrâc ve İbnü'l-Kıt, Hıristiyanlara karşı cihad çağrısında bulundular. Cihad çağrısını daha etkili kılmak için mehdiliğini ilan etmesiyle beraber yaklaşık 60 bin kişilik gönüllü ordu toplamayı başarmışlardır. “Yevmü Semmûre” olarak anılan savaşta İbnü'l-Kıt ve taraftarları ilk etapta üstün gelmiş olsalar da, ikinci safhada yenilgiye uğramışlardır.⁴³⁹

3.1.2. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Toplumsal Problemler

Daha önce de aktarıldığı üzere Emîr Muhammed'in yönetiminde ortaya çıkan Arapların müvelledleri “köle çocukları” olarak görmesi toplumsal sorunları beraberinde getirmişti. Topluma sirayet eden sorunlara dair valiler döneminde gerçekleşen Sumeyl b. Hâtim ile Kur'ân öğreticisi bir hoca arasındaki diyalog konuyu pekiştirme bağlamında önem arz etmektedir. Sumeyl, hocaya “*İşte (hâkimiyet) günlerini insanlar arasında döndürür dururuz.*”⁴⁴⁰ âyetini okurken rastlar. Sumeyl müdahale ederek “insanlar arasında” lafzının “Araplar arasında” olarak telaffuz

⁴³⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/112-114.

⁴³⁵ Endülüs'te Meriye ve Sarakusta şehirlerinde hüküm süren iki İslâm hânedanı. Detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “Tüçbîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/458-459.

⁴³⁶ Endülüs'te Tuleytula şehri ve çevresinde hüküm süren İslâm hânedanı. Detaylı bilgi için bk. Cumhur Ersin Adıgüzel, “Zünnûniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/576-577.

⁴³⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/114.

⁴³⁸ Endülüs'te kendini mehdî ilan eden Emevî hânedanı mensubu. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “İbnü'l-Kıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/114-115.

⁴³⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/114-115. Detaylı bilgi için bk. Özdemir, “Endülüs'te Bir Emevi Mehdisi”, 115-136.

⁴⁴⁰ Âl-i İmrân 3/140.

edilmesi gerektiğini söyler. Hoca ise âyetin bu şekilde indiğini belirtmesine rağmen Sumeyl, “Vallahi köleler iktidara ortak olacaklar.” diye dert yanar.⁴⁴¹

Bu durum isyanların başlıca sebepleri arasında yerini almıştır. Toplumsal ayrıştırmalar her çağ için tehlike unsuru oluşturmuştur. Toplumun sadece bir kısmına verilen değer ve diğer kısma karşı sert tutum her zaman için toplumsal bunalım oluşturmuştur. Arap olmayanlara karşı ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılması isyan hareketlerinin liderliğinin müvelled kesim tarafından üstlenilmesine sebep olmuştur.⁴⁴²

3.1.3. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Ekonomik Problemler

Büyük fitne dönemi toplumsal ve siyâsî sıkıntılara sebebiyet verdiği gibi ekonomi alanında da ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Geçimlerini genel itibarıyla tarım üzerinden sağlayan Endülüs halkı, meydana gelen sel ve kuraklığın dışında ağır yüklü vergilerle karşı karşıya kalmıştır. Şer'î hukukun tabi tuttuğu vergi dışında net bir miktara sahip olmayan ve meblağı dönemden döneme değişiklik arz eden “*mağarim*” adıyla örfî vergi toplanmaktaydı.⁴⁴³ Bu durum Endülüs halkını zor durumda bırakmıştır. Neticede üretimi sağlayacak halka yönelik bu yaptırımlar ekonomik sorunları da beraberinde getirmiştir.

Endülüs coğrafyası tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olması münasebetiyle yaklaşık yirmi-otuz yıl süren doğal afetler sonucunda tarım alanları tahrip olmuş dolayısıyla üretimde durma noktasına varmıştır. Binaenaleyh hem halkın hem de kaynağını çoğu zaman halkın karşıladığı vergilerin oluşturduğu devlet hazinesinin (beytü'l-mâl) zarar görmemesi düşünülemezdi. Diğer bir dikkat çeken husus ise halkın vergileri karşılayacak durumlarının olmamasına rağmen vergi memurlarının zor kullanarak vergi toplamaya çalışması, toplumsal huzursuzluğu arttırmıştır. Vergi toplamakla görevli olan ve halktan zor kullanarak vergi toplayan Hamdûn b. Besîl bu durumun en bariz örneğidir.⁴⁴⁴

İsyanların sonucunda ortaya çıkan iç savaş, tarım arazilerine de zarar vermekteydi. Endülüs halkı isyanlar sebebiyle tarım arazilerinde yeterli üretim yapamadıkları gibi arazileri de tahrip olmaktadır. Nitekim Sarakosta/Zaragoza

⁴⁴¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/60.

⁴⁴² Altundağ, *Endülüs Emevilerinde Birinci Büyük Fitne Dönemi*, 21.

⁴⁴³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Kültür ve Medeniyet”*, 2/107-110.

⁴⁴⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/105.

şehrinde meydana gelen isyanda, isyanın ağır şartlar altında bastırılması ağaçların kesilmesine ve tarım arazilerinin tahribine yol açmıştı.⁴⁴⁵

Vergilerin ağır bir yükünü de Müvelledler çekmekteydi. Aynı zamanda Müvelled lider olan İbn Hâfsun yönetimin halka ağır vergiler yüklediğini öne sürerek taraftar toplamıştır.⁴⁴⁶ Babasının devrindeki bu tutumu tamamen değiştiren Münzir, vergi yükünü halkın üstünden kaldırmaya çalışsa da bu durum siyasi arenada kendisine bir fayda sağlamamıştır.

3.2. Endülüs Emevî Devleti'nin Yıkılış Süreci ve II. el-Fitnetü'l-Kübrâ

Halifeliğin artık sembolik bir makamdan ibaret olduğu II. Hişâm döneminde idare, İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un yani Âmirîler'in tekelindeydi. II. Hişâm'ın on iki yaşlarında olmasını fırsat bilen Mansûr, yönetimde tamamen söz sahibiydi. Özellikle kendi oğlunu vezirliğe tayini, orduyu sekâlibe veya Araplardan oluşturma yerine Berberîlerden oluşturması gibi yönetim işlerine müdahalede bulunması II. Hişâm'ın saf dışı kalması manasına geliyordu.⁴⁴⁷ II. Hişâm tüm bu menfi gelişmelere hiçbir şekilde müdahale edememiştir. Mansûr, bu tutumuyla adeta saray darbesi gerçekleştirmiştir.⁴⁴⁸ Mansûr'un oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'in ölümü üzerine boş kalan hâciblik makamına Sanchuelo lakaplı üvey kardeşi Abdurrahman oturmuştur. Bu şahıs Müslümanlar arasında beğenilmeyen üstelik *sefih* olarak nitelendirilen biriydi. Halifenin yönetimine sık sık karışan Abdurrahman, II. Hişâm'a kendisinin veliaht tayin edileceğine dair bir ferman imzalatmıştır.⁴⁴⁹

Abdurrahman Sanchuelo'nun, kendini veliaht ilan edileceğine dair bu fermanı imzalatması, Emevî hanedanlığının sona ermesi manasına geliyordu ve bardağı taşıracak son damlaydı. Aynı zamanda Emevîler'in beklediği fırsat gelip çatmıştı. Kurtuba halkının büyük bir kısmının desteğini arkalarına alan muhalifler III. Abdurrahman'ın torunlarından olan Muhammed b. Hişâm öncülüğünde ayaklandılar.⁴⁵⁰ Âmirîler ailesinin ikamet ettiği Medînetüzzehrâ talan edilip, Kurtuba sarayına girilerek halife II. Hişâm görevden alınmıştır. Ayaklanma başlatan halk *el-Mehdî* unvanıyla Muhammed b. Hişâm'a biat ettiler. Böylece Endülüs'ün idaresini

⁴⁴⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/102.

⁴⁴⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/114.

⁴⁴⁷ Özdemir, "Hişâm II", 18/146.

⁴⁴⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/150.

⁴⁴⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 3/43-45.

⁴⁵⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/152.

kendi tekeline alan Âmirîler iktidardan uzaklaştırılmıştır. Âmirîler sadece iktidardan uzaklaşmayla kalmayıp katliama da maruz kalmışlardır. Abdurrahman el-Âmirî'nin ölümü üzerine ve Endülüs Emevîleri'nin yıkılış sürecine girmesiyle Müslümanlar arasında amansız savaşlar çıkarak kanlı mücadeleler gerçekleşmiştir.⁴⁵¹ II. el-Fitnetü'l-Kübrâ günlerinin başladığı bu dönem artık Endülüs Emevîleri'nin yıkılışına kadar devam edecektir.

Endülüs'teki Müslüman gruplar arasında süregelen iç savaşlar yaklaşık yirmi yılda “*Dünyanın İncisi*” Endülüs'ü yok oluş aşamasına getirmiştir. Müslümanların kendi kendilerini tahrip ettikleri bu dönem *fitne* yani diğer bir ifadeyle “sıkıntılı zamanlar” olarak kayıtlarda yerini almıştır. Aslında Medînetüzzehrâ'nın tahrip edilmesi ve kalıntıları Endülüs'ün İslâm tarihindeki eşsiz döneminin yani ihtişamın geçici olduğu hakikatini öğretmiştir.⁴⁵²

3.2.1. II. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Siyasî Problemler

a) Âmirîler'in İktidardan Uzaklaştırılması

Endülüs'te II. el-fitnetü'l-kübrâ, II. Hişâm'ın yönetimi devralmasıyla meydana gelmişti. Emevîler ve Kurtuba halkı Âmirîler'i iktidardan uzaklaştırarak büyük bir badire atlattıklarını zannediyorlardı. Aslında bu olaylar sonucunda Endülüs Emevî Devleti çöküş dönemine girerek yıkılmaya yüz tutmuştu. Âmirîler'in iktidardan uzaklaştırılması tüm sorunların çözümü manasına gelmiyordu. Biat edilen el-Mehdî'nin, Abdurrahman Sanchuelo'dan farkı yoktu. Sarhoşluk verici içeceklerden hoşlandığı halk tarafından biliniyor ve ayıplanıyordu. Devlet kademelerinde ehliyet ve liyakat unsurlarını göz ardı edip kendine yakın kişileri üst kadrolarda istihdam etmeye başlamıştı. el-Mehdî'nin yönetimden uzaklaşmasını isteyen gruplar Süleyman b. Hakem'in etrafında birleştiler. Kastilya Kralı'ndan askerî destek alarak Kurtuba'ya girdiler. Birçok Kurtubalı Vâdilkebir'de boğularak hayatını kaybetti. Halk sürekli savaş halinde can ve mal kaybına uğramaktaydılar.⁴⁵³

Siyasî istikrarsızlık bu şekilde devam ederken bazı yöneticilerin Hıristiyanlığa yakınlık göstermesi ve çareyi onlarda bulması adeta “*reconquista*” idealine zemin hazırlıyordu. Bu noktada *reconquista* kavramına değinmek yerinde olacaktır.

⁴⁵¹ Özdemir, “Hişâm II”, 18/147.

⁴⁵² Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs: Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*, çev. Sinan Coşkun (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 114.

⁴⁵³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/152-154.

Reconquista, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi üzerine İber yarımadasında bulunan Hıristiyanların, yarımada içerisindeki Müslümanların varlıklarına son verme ve onları ortadan kaldırma ideallerine/çabalarına verilen addır. 1492 yılında bu ideallerine kavuşan İspanyol Hıristiyanlar, reconquista kavramını İspanyolcada “*Yeniden Fetih*” olarak nitelendirmişlerdir. Reconquista'yı üç aşamalı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır. İlk aşama Müslümanların yarımadayı ele geçirmesinden, Tuleytula şehrinin düşmesine kadar olan süreçtir. İkinci aşama, Tuleytula'nın düşmesiyle birlikte Hıristiyanların yeniden fetih ruhuyla Muvahhidler'i adadan çıkartmasını kapsamaktadır. Üçüncü aşama ise Nasrîler'in hâkimiyetlerinin yok olmasıdır.⁴⁵⁴

b) Sünnî Halifelik'ten Şîî Hilâfete

Sünnî halifelik makamına Şîî asıllı bir halife gelmesi de Endülüs'te fitne günlerinin önüne geçememiştir. Şîî inancına sahip Hammûdîler, Sünnî halk ve ulemânın karşısında yönetimi devam ettiremediler. Neticede, süre gelen taht kavgalarının akabinde halk hem Hammûdîler'i hem de Berberîler'i şehirden kovmak için ayaklandılar. Can ve mal kaybının daha da arttığı ve kanlı çarpışmalara neden olan bu ayaklanma sonunda Endülüs halkı, Hammûdîleri yönetimden uzaklaştırarak amaçlarına ulaşmışlardır.⁴⁵⁵

Hammûdîler'in sürülmesi üzerine Abdurrahman b. Hişâm başa geçti. Siyasî bütünlüğü sağlayacağına inanılan bu şehzadenin hilâfet dönemi uzun sürmedi. Halk yeterli desteği sağlamadığı gibi “*cahil ve tembel*” olarak tanınan Muhammed b. Abdullah'ı başa getirerek yönetimin tekrardan eski kötü haline dönmesine neden oldular. Siyasî istikrarsızlığın devam ettiği bu dönemde III. Abdurrahman'ın yaptırdığı Medînetüzzehrâ talan edildi.⁴⁵⁶

c) Hilâfetin İlgası ve Çöküş Süreci

Emevî hânedanına mensup Ümeyye b. el-İrakî'nin önderliğinde III. Hişâm'a karşı halk tarafından isyan başladı. Halifelik hayali kuran Ümeyye b. el-İrakî ve taraftarları saraya hücum ederek her tarafı yağmaladı. İsyanın daha kötü boyutlara varmasını engellemek amacıyla Kurtuba'nın ileri gelenleri olaya müdahale etmek

⁴⁵⁴ Şeyban, “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”, 4/180.

⁴⁵⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/156-158; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/161.

⁴⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 3/135; Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*, 1/160.

zorunda kaldı. Kurtuba'nın ileri gelenleri Ümeyye b. el-İrakî'ye "artık sizin ailenizin yönetimden ümit kesildi ve öldürülmenden endişe duyuyoruz" demeleri üzerine, Ümeyye b. el-İrakî: "bugün bana biat edin gerekirse yarın öldürün" cevabını vererek hilâfet makamına geçti.⁴⁵⁷

Kurtuba eşrafi, Endülüs'teki siyasi istikrarsızlığı görüşmek amacıyla Kurtuba Ulucamii'nde toplandı. İstişareler neticesinde hilâfet makamının fonksiyonunu kaybettiği ve ülkenin birliğini sağlamak yerine siyasi ihtiraslara maruz kaldığı gerekçesiyle ilga edilmesine karar verildi. Öte yandan Emevî hânedanı mensuplarının şehirden çıkarılması kararlaştırıldı. Kurtuba'nın yönetimi ise Ebü'l-Hazm İbn Cehver'in liderliğinde şûra meclisine bırakıldı. Bunun üzerine III. Hişam Sarakusta şehrinde güçlü bir lider olan Süleyman b. Hûd'un yanına sığınırken Ümeyye b. el-İrakî'de bir müddet Endülüs'te saklanmaya devam etti. Ancak Kurtuba'da çarşı-pazar, mahalle mahalle: "Ümeyye oğullarından kimse kalmasın, hemen şehri terk etsin!" ikazları üzerine Kurtuba şehriden ayrılmak zorunda kaldı.⁴⁵⁸ M. 756 yılında kurulan Endülüs Emevî Devleti artık resmî olarak çöküş dönemine girmiş bulunmaktaydı. Bu durum aynı zamanda M. 929 senesinde ilan edilen hilâfet makamının da ilgası manasına gelmekteydi. II. el-Finetü'l-Kübrâ'nın dalgasıyla artık Endülüs Emevî Devleti dağılmış ve bunun beraberinde Mülûkü't-Tavâif dönemi başlamış bulunmaktaydı.⁴⁵⁹

3.2.2. II. el-Finetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Toplumsal Problemler

Mansûr'un yönetimi kendi tekeline almasıyla beraber Endülüs Emevîleri'nin yıkılış süreci başlamıştı. Kuzey Afrika'dan getirmiş olduğu paralı askerler halktan kopuk yabancı polisler dönüşmüşlerdi.⁴⁶⁰ Bu durum toplumsal bunalıma yol açmaktaydı. Orduda meydana gelen kopukluk siyasi arenada da gerçekleşmişti. Toplumda yaşanan sorunlara karşı duyarsızlaşan Mansûr, Medînetüzzehrâ sarayına rekabet amacıyla inşa ettirdiği "Çiçek Şehri" sarayı halktan kopuk bir yaşantı içerisinde olduğunun deliliydi. Halk her ne kadar Şark coğrafyasından tekrardan bir şehzadenin I. Abdurrahman gibi çıkıp geleceğini ve Endülüs'ü eski ihtişamına

⁴⁵⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasi Tarih"*, 1/161.

⁴⁵⁸ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 1/482; Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasi Tarih"*, 1/161.

⁴⁵⁹ İnân, *Devletü'l-İslâmi fi'l-Endelus*, 1/669-670; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 3/145.

⁴⁶⁰ Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs*, 110-111.

kavuşturacağını düşünmüş olsa da realite bundan çok uzaktı.⁴⁶¹ Mehdî'nin yönetimi de toplumsal sorunlara çözüm olmadı hatta işler daha da içinden çıkılmaz bir hâl aldı. İdare işlerinden anlamayan akrabalarını devletin üst kademelerine atamaları, askerlikle alakası olmayanları divana kaydettirmesi, üstüne sarhoşluk verici içeceklerden hoşlanması toplumsal infiale neden olmuştu.⁴⁶²

3.2.3. II. el-Fitnetü'l-Kübrâ ile Ortaya Çıkan Ekonomik Problemler

Mehdî'nin yaklaşık elli bin Kurtubalıyı sırf maaş almaları için Divan'a kaydettirmesi halkın Âmirîlere karşı tavır almasına neden olmuştu. Üstelik askerî alanda tecrübe sahibi olmayanları kendisine destek vermeleri karşılığında hazineye kaydettirmişti. Hazinesinin boşaltılması devletin yıkılış sürecine geldiğinin en bariz belirtisidir. Medînetüzzehrâ'nın tahrip edilmesi de ekonominin yara almasının bir başka sebebidir. Zira ülkeler ekonomileri güçlü oldukça ayakta dururlar.⁴⁶³ Endülüs'ü bulunduğu çıkmazdan eski istikrarlı günlerine kavuşturma amacıyla tahta çıkan Abdurrahman b. Hişâm bir umut ışığı olarak görünse de, ordunun bozulması ve hazinenin boşaltılması gibi sebeplerden dolayı herhangi bir istikrar sağlayamadığı gibi yalnızca kırk yedi gün halifelik makamında kalmıştır.⁴⁶⁴

Nihayetinde Endülüs Emevî Devleti'nde hazinenin hunharca kullanılması, israf edilmesi, liyakatsiz kişilerin başa geçmesi gibi sebeplerden ötürü çökmüş bir vaziyetteydi. Bu durum düzenli ordunun kurulmasını engellediği gibi siyasî istikrarsızlığın da devam etmesine neden oluyordu. Artık yaklaşık üç asıra yakın bir hâkimiyet sağlayan Endülüs Emevîleri'nin yıkılışının bir ayağını da ekonomi oluşturuyordu. 1031 yılına gelindiğinde devlet resmî olarak çökmüş vaziyetteydi.⁴⁶⁵

Endülüs medeniyetinin yıkılması ve Müslümanların siyasî arenadan çekilmesinin zararı sadece Müslümanlara olmadı, farklı inançlara sahip topluluklarda bu durumdan etkilendi. Belki de bugün Müslümanlar ilimde, fende, zanaatta, bilimde, tarımda, müzikte olmak üzere birçok farklı alanda hayal bile edilemeyecek noktalara varabilirdi. Fakat kitap/kütüphane yakma olayları⁴⁶⁶ ile bu mirasa sahip çıkılmadığı

⁴⁶¹ Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs*, 112-114.

⁴⁶² Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/153.

⁴⁶³ Uluçay, *Kayıp Gerdanlık "Endülüs"*, 102; Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 1/152.

⁴⁶⁴ Uluçay, *Kayıp Gerdanlık "Endülüs"*, 103.

⁴⁶⁵ Özdemir, "Endülüs", 11/214.

⁴⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", *İSTEM* 16/32 (28 Aralık 2018), 199-217.

gibi insanlığın kendi ayağına kurşun sıktığı ortadadır. Tuleytula Başpiskopos'u Francisco Ximenez tarafından Gırnata şehrinde yaklaşık beş bin cilt eser halktan zorla toplattırılarak şehir meydanında yakıtılmıştır.⁴⁶⁷ Cardinal Cisneros'un emriyle ise Yusufiye Medresesi'nden beş binin üzerinden yazma eser Gırnata şehrinin "Bib Rambla" olarak anılan "Kum Kapısı" meydanında yakıtılmıştır (1499).⁴⁶⁸ Konu kitap yakma olaylarına gelmişken, Endülüs tarihiyle ilgili sıkça duyduğumuz Fransız yazar Pierre Curie'ye (ö. 1906) atfedilen: "*Endülüs'ten bize otuz kitap kaldı, atomu parçalayabildik... Eğer yakılan bir milyon kitabın yarısı kalmış olsaydı, çoktan uzayda galaksiler arasında geziyorduk.*" sözüne değinmek yerinde olacaktır. Bahsi geçen ifade Cumhuriyet Gazetesi yazarlarından Erol Toy tarafından kaynaksız bir şekilde gazete küpüründe yer almıştır.⁴⁶⁹ Endülüs'te özellikle Kurtuba ve Gırnata başta olmak üzere farklı birçok kütüphanede yer alan yüzlerce kitabın yakılması veya tahrip edilmesinin temelinde İslâm kültürünün izlerini yok etmek amaçlanmıştır.⁴⁷⁰ İbn Hazm, kitapların yakılmasına yönelik duygularını şu dizelerle ifade etmiştir:

Hey! Bırakın, yasakçı kitap yakmaları!

Varsa aklınız yapın bakalım ispatları!

Yoksa gidin cahiller medresesine!

Allah'ımı şahid tutarak diyorum ki ben hepinize:

İlimle sizin aranızda kalın bir perde var, perde!

Benim fikirlerim seyahat ediyor her bir yeri,

Hayatın bineklerinin beni götürdüğü yerleri.

Yakabilirsiniz anca kâğıtları, elbette sizler,

Ama yakılamaz kâğıdın taşıdığı düşünceler!

Hele beynimdekine, hiçbir el asşa değemez!⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", 213.

⁴⁶⁸ TVNET, "80 Bin Kitabın Yakıldığı Granada Bib Rambla Meydanı - Cumhuriyet Adıgüzel", *YouTube* (16 Mayıs 2019), 00:47:00-09:30:00.

⁴⁶⁹ Erol Toy, "Batı Kültürü ve Bilime İslâm'ın Katkısı", *Cumhuriyet Gazetesi* (30 Temmuz 1979), 6.

⁴⁷⁰ İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 346.

⁴⁷¹ Roger Garaudy, *Endülüs'te İslam*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 252.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) savaş veya sefer dönüşünde sünnet haline getirdiği iki önemli husus bulunmaktadır. İlk etapta seferden sağ salim bir halde dönmelerinden mütevellit iki rekât şükür namazı kılar sonra ise kızı Hz. Fatıma'yı (r.anhâ) ziyaret ederdi. Hayber Muharebesi dönüşünde de yine aynı şekilde Mescid-i Nebî'de ikame ettiği şükür namazının ardından Hz. Fatıma'nın (r.anhâ) evine doğru yürürken yolda karşılaşırlar ve Fatıma annemiz, Resûlullah'ın (s.a.v.) üzerine sinen tozları temizlerken hüzünlenererek: "Bitmeyecek mi babacığım! Hiç mi rahat etmeyeceksin?" sözleri üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Üzülme kızım gün gelecek Allah, babanın adını yeryüzünde kıldan tüyden yapılmış her çadıra, kerpiçten kiremitten yapılmış her eve ya zillet ile ya da izzet ile ulaştıracaktır."* Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu ifadeleri çok büyük müjde ve ileriye yönelik hedef özelliği taşımaktadır. Zillet olarak kullanılan ifade, İslâm orduları tarafından fethedilen bölgenin halkının Müslüman olmayarak İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı kabullenme manasını taşıırken, izzet olarak ise o belde halkının fetih sonrasında İslâm ile müşerref olmalarını ifade etmektedir. Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatının üzerinden henüz bir asır geçmeden Müslümanlar, O'nun (s.a.v.) buyurduğu gibi mübarek adını kıtalar ötesine hatta Endülüs'e kadar taşımışlardır.

Endülüs, övünç kaynağımız olan bir medeniyetin mirasıdır. Fakat sadece övünülecek bir geçmişten ibaret görüp tarihin karanlık raflarına kaldıracadığımız bir medeniyet de olmamalıdır. Üzerinde derin tefekkürler edilip, analizler ve muhasebeler yapılarak bu medeniyeti yeniden gündemimize taşıma adına ümmetin her bir ferdine sorumluluklar yüklenmiştir.

Müslümanlar diğer İslâm fetihlerinde olduğu gibi Endülüs'ü de toprak parçası almak için değil, insanlık ve İslâm arasındaki engelleri kaldırmak adına fethetmiştir. Aynı zamanda İslâm'ın ilkelerini de farklı coğrafyadaki topluluklara ulaştırarak toplumların birlikte ve beraberce yaşamalarını sağlayacakları örneklikler sunmuşlardır. Endülüs'ün ilk fatihlerinden başlayıp yıkılış dönemindeki Moriskolara kadar Müslümanlar arasında menfi sorunlar ortaya çıkmış olsa bile ilkelerinden ve inançlarından ödün vermemişlerdir.

Tezimize konu olan II. Abdurrahman dönemindeki *"eyyâmü'l-arûs"* zamanları, Endülüslü Müslümanların inşa ettikleri medeniyeti nasıl zirvelere

taşıdıklarının en bariz örneğini sergilemektedir. Aslında eyyâmü'l-arûs dönemi ile maksat, toplumun refah seviyesinin maddî açıdan gelişmesiyle beraber manevî hayata yönelik müreffeh zamanlar kastedilmektedir. I. Abdurrahman'ın Endülüs'e girişi de tam olarak bu nedenle bağlantılıdır. Her ne kadar Abbâsîler'in zulmünden kaçarak Endülüs'e gelmiş olsa da aslında Meşrik coğrafyasındaki ilim, bilim, kültür ve medeniyetin bu topraklara aktarılmasının aracı şahsiyetlerinden olmuştur.

I. Abdurrahman, Endülüs topraklarında eyyâmü'l-arûs günlerinin tohumlarını saçmıştır. Akabinde göreve gelen her yönetici bu medeniyete gerek maddî gerekse manevî katkılar sunmuştur. Bu birikimler sayesinde artık II. Abdurrahman başa geldiğinde dönemiyle müsemma olan eyyâmü'l-arûs artık zirvelere ulaşmış bir boyut kazanacaktı. Mamafih eyyâmü'l-arûs, İslâm toplumları içerisinde ilk defa yaşanan bir dönem olmamıştır. Bilakis bunun ilk örneği asr-ı saâdet döneminde hayat bulmuştur. Bu pencereden bakıldığında eyyâmü'l-arûs bir nevi asr-ı saâdetin Endülüs'teki iz düşümü özelliği taşımaktadır.

Asr-ı saâdet sorunsuz bir dönem değil, sorunlara İslâm ilkeleri ışığında çareler bulan bir dönemdir. Eyyâmü'l-arûs günleri de sorunların olmadığı bir dönem değil, sorunların ilacının İslâm ilkelerinde arandığı zaman dilimleridir. Müslümanlar İslâm'ın ilkelerine bağlı kaldıkları müddetçe medeniyetlerini zirvelere taşımışlardır ve ne zaman İslâm'ın ana ilkelerinden uzaklaşmışlarsa medeniyetleri tahrip olmuştur. II. Abdurrahman'la zirvelerin yaşandığı eyyâmü'l-arûs dönemi sonrasında siyasî ve sosyal hayata yönelik sorunların artmasıyla beraber “*el-fitnetü'l-kübrâ*” yani büyük fitne kaçınılmaz olmuştur. Büyük fitne döneminde Endülüs Emevîleri deyim yerindeyse duraklama dönemine girmişlerdir. Endülüslü Müslümanların yaşamış oldukları fitne döneminde meydana gelen sorunlar artık onların bir daha eyyâmü'l-arûs dönemlerine dönemeyeceklerine dair kanaatler oluşturmuş olsa bile tahta geçen III. Abdurrahman yeniden müreffeh günleri Endülüslü Müslümanlara yaşatmıştır.

III. Abdurrahman tarafından temelleri atılan ve saray-şehir özelliği taşıyan Medînetüzzehrâ ihtişamın boyutunun ne denli zirvelerde olduğunun en bariz örneğidir. Fakat ülkeler her ne kadar zamanlarının en zirve dönemlerini görmüş olsalar da İbn Haldûn'un belirttiği gibi “*devletlerin ömrü tıpkı insanların ömrüne benzer*” düşüncesinin yansıması Endülüs'te de gerçekleşmiştir. Müslümanların gerek iç çekişmeleri ve birbirlerine karşı amansız mücadeleleri gerekse etraflarındaki düşmanların devamlı saldırıları sonucunda yıkılış süreci kaçınılmaz olmuştur. III.

Abdurrahman'ın vefatından kısa bir süre sonra II. el-fitnetü'l-kübrâ'nın yaşanması neticesinde başa gelen yöneticiler istikrarı bir türlü sağlayamayarak yaklaşık üç asır boyunca İspanya'da hâkimiyet elde eden Endülüs Emevî Devleti'ni artık yıkılış sürecine sokmuşlardır.

Sekiz asırlık bir İslâm Medeniyeti nasıl bu hâle geldi? Bu soruya birçok cevap verilebilir ancak öncelikli olarak üzerinde durmamız gereken mesele Endülüs'ün dıştan değil içten gelen sorunlarla yıkıldığı gerçeğidir. Endülüs'ün yıkılış sürecinde Kastilya Kraliçesi Isabella ve Aragon Kralı Ferdinand'ın etkisi kadar, Müslümanların tefrikaları ve kendi iç dünyalarıyla yaşadıkları sorunlar da etki etmiştir. Aslında Endülüs, bugün İslâm dünyasında yaşananların bir özeti niteliğindedir. Gırnata'nın kaderiyle Gazze'nin kaderi arasında bir fark bulunmamaktadır. Nasıl ki Gırnata'da Müslüman yöneticilerin menfaatleri uğruna Hıristiyan güçlere yaranmaya çalışması sonucunda Gırnatalı Müslümanlar ciddi işkencelere ve her türlü insanî ihlallere maruz kalarak topraklarından sürülmüşler ise Gazze'de yaşananlar da benzer şekilde Müslüman yöneticilerin Yahudi güçlerle menfaatlerinin gereği olarak yardım sağlamamaları; Gazzeli Müslümanların başlarına bombalar yağmasına neden olmaktadır.

Müslümanlar olarak bizlerin üzerine düşen mesele, yaptığımız işlerde ölçülü olmak ve fiillerimizin İslâm dünyasına zarar verecek bir girişim olup olmadığını sorgulamaktır. "*Bir kez olan; bir daha olur!*" ilkesini hayat düsturu edinirsek, Endülüs medeniyetinin çocukları olarak yeniden dünya tarihinde söz sahibi olmanın fırsatını yakalayabiliriz.

EK 1: Târik b. Ziyâd'ın çıkarma yaptığı Cebelitârik adası.

EK 2: Kurtuba Ulu Camii/Dış Görünüm.

(Günümüzde Cordoba Katedrali olarak kullanılmaktadır).

⁴⁷² Ekler bölümünde yer alan görseller, Zülfü Dinç arşivinden alınmıştır.

EK 3: Kurtuba Ulu Camii/iç Görünüm.

(Günümüzde “Cordoba Katedrali” olarak kullanılmaktadır.)

EK 4: İşbîliye Ulucamii/Santa Maria Kilisesi’ne dönüştürülmüştür.

EK 5: İşbîlye Ulucamii minaresi, çan kulesine çevrilerek “La Giralda” adını almıştır.

EK 6: Elhamra Sarayı'nın dış görünümü.

EK 7: Elhamra Sarayı içerisinde “Lâ gâliba illallah” motifleri.

EK 8: Endülüs'te Ortaçağ saraylarından, Sevilla Alkazarı.

EK 9: Abbas b. Firnâs'ın Ronda şehrinde gerçekleştirdiği ilk uçuş alanı.

EK 10: II. Abdurrahman zamanında inşa edilen Medînetüzzehrâ sarayının kalıntıları.

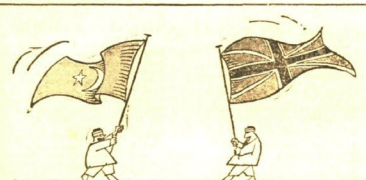
İslam

CUMHURİYET GAZETESİNİN PARASIZ EKİDİR

SUNUS

ULUSAL GÖNLER VE BAYANLAR... BİR ULUSUN BİREYLİYET... BİR ULUSUN BİREYLİYET...

ZELLİNE BATIDA ÇİVİ KAVDİ NEDENİ OLARAK GÖZLENEN İSLAMİYET... DİZİNE YÖĞÜN TARTISIMLARIN YA... GAZETEMİZ BU GÜZÜPÜ GÖZÜNÜN...

DÜRRİZADELER İLE RİFAT EFENDİLER...

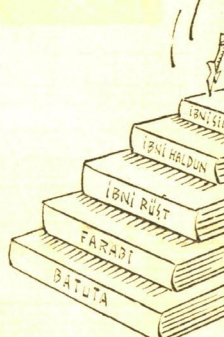
ULUSAL Kuruluş Savaşımızda... Bu adını edem, ki kaptı kıpırlık... Bu adını edem, ki kaptı kıpırlık...

şeyler öğrendim. Ne oldu? Mafhur... gence öğrendim. Ne oldu? Mafhur... gence öğrendim...

Erol TOY

KÜLTÜR, dediğimiz tosun oğlunun... İslam aracı, ancak zurekliğiyle be... rilmek yapar. Bilim ve teknik bu...

BATI KÜLTÜRÜ VE BİLİME İSLAM'IN KATKISI

BATI'NIN İRTİĞÜİ GİRMEK... DABA, İRTİĞÜDE bağlayan bati adları... künâliyle araştırma hareketi şaşırtıcı...

İslamın batıya etkisi... Batı'nın borçlu olduğu İslam... Hakkı Memduh daha VIII yüzyılın son...

Doğu-Batı sorunu ya da tarihi yeniden kurmak

Dr. Erdal YAZUZ

İslam, İslamı tanıyanlar tarafından... Bu yazıda tarihin bir kısmı yeniden... 'Doğu-Batı sorunu' denilen, 'Osmanlı İmpa...

Batı, bilim yitirdikten sonra bilim... Batı, bilim yitirdikten sonra bilim... kurtarıp barınan, dışardan biz de...

Yeni bir dünya yaratma... Batı, bilim yitirdikten sonra bilim... kurtarıp barınan, dışardan biz de...

Batı, bilim yitirdikten sonra bilim... Batı, bilim yitirdikten sonra bilim... kurtarıp barınan, dışardan biz de...

KAYNAKÇA

- Abbâdi, Ahmed Muhtâr. *fi't-târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 1972.
- Adıgüzel, Adnan. “Abdullah b. Yasin ve Murabıtlar Hareketi”. *İslâmî İlimler Dergisi* 7/1 (2012), 49-67.
- Adıgüzel, Adnan. “Mağrib ve Endülüs’ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfin”. *İSTEM* 16/32 (28 Aralık 2018), 231-257. <https://doi.org/10.31591/istem.431936>
- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. “Endülüs’ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ”. *History Studies International Journal of History (Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi)* 12/3 (2020), 807-826.
- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. “Üşbûne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. “Zünnûniler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/576-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Algül, Hüseyin. “Ensar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Algül, Hüseyin. “Muâhât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Ali, Hüseyin. *Mağrib ve Endülüs’te Murâbitlar Devleti Siyasî Tarih (1056-1147)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Ali, Nureddin Âl-i. *Endülüs Tarihi*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Altundağ, Nurşen. *Endülüs Emevilerinde Birinci Büyük Fitne Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi “Abbâsîler Dönemi”*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 17. Basım, 2022.
- Apaydın, H. Yunus. “İbn Hazm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/39-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. “Zâhiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/93-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Arslan, Fazlı - Erkoçoğlu, Fatih. “Ziryâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arslantaş, Nuh. “Gayrimüslimler”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler*. thk. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Artuk, İbrahim. “Abbasîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 3/5-6 (1952 1951), 135-146.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Emevîler’e Kadar Endülüs”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/13-48. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr’ın Akıbeti”. *Milel ve Nihal* 12/1 (12 Nisan 2016), 9-34. <https://doi.org/10.17131/milelnihal.18840>
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülüs’ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Endülüs’ün Fethinin İki Büyük Komutanı: Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr”. *Fetihleri Anlamak ve Fatihleri Anmak*. ed. Muharrem Kesik. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları, 2019.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”. *İSTEM* 7/14 (01 Aralık 2009), 41-59.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Târik b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Târik B. Ziyâd Endülüs’ün Fethi Öncesinde Gemileri Yaktı mı?” *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 1/3 (2002), 31-41.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Tarîf b. Mâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/29. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Velîd II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/31-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aycan, İrfan. “Mervân I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/225-227. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Aycan, İrfan. “Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)”. *İslâm ve Demokrasi: Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*. ed. Ömer Turan. 31-39. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Aytekin, Arif. “İbn Tûmert”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Azimli, Mehmet. “Sa’d b. Ubâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. “İbnü’l-Arabî Öncesi Endülüs’te Tasavvuf”. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2/23 (2009)*, 325-355.
- “Asr-ı Saâdet”. *Temel İslam Ansiklopedisi*. ed. Tuncay Başoğlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2020.
- Beksaç, Engin. “Elhamra Sarayı (Mimari)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/31-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Beksaç, Engin. “Kurtuba Ulucamii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/453-454. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-Sahîh*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422.
- Ceran, İsmail. “Sebte”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrı, Mustafa. “İbn Meserre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/188-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Şebtûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/398-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çeker, Orhan. “Bellûtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/425. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çınar, Fatma Merve. “Endülüs Toplumunda Kadın”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/343-402. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.

- Çubukcu, Asri. “Ebû Ubeyd es-Sekaff”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/249. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çubukcu, Asri. “İyâz b. Ganm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Dadan, Ali. “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”. *İSTEM* 7/14 (01 Aralık 2009), 371-376.
- Dağ, Mehmet Mecnur - Mücahit, Mustafa. “Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları”. *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (Aralık 2021), 404-457.
- Delgado, Jorge Lirola. “Müsta‘rib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- DİA. “İspanya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Dinç, Emine Nurefşan. “Murâbitlar Devleti’nde Fukahanın Konumu”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2019), 871-910. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tasavvur/issue/51337/568831>
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *History of the Moslems in Spain “Spanish Islam”*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto & Windus, 1913.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Erdem, Sargon. “Alkazar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erdem, Sargon - Kılıç, Hulusi. “Abdullah b. Revâha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Fayda, Mustafa. “Amre bint Revâha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/96. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Hâlid b. Velîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/289-292. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Garaudy, Roger. *Endülüs'te İslam*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Gök, Bilal. "Dindar Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz". *İslam ve Yorum IV - III*. ed. Ramazan Meşe - Emine Güzel. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Gök, Bilal. *Türk-İslam Sanatları Tarihi*. Malatya: Fidan Kitapevi, 2018.
- Günel, Fuat. "İbnü'l-Kütyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Haccî, Abdurrahman Ali. *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*. çev. Kadir Kinar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- Hamîdullah, Muhammed. "Efendimiz Osman'ın Halifeliği Sırasında Hicrî 27 Yılında Endülüs'ün (İspanya) Fethi". çev. Selahattin Polatoğlu. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2018), 57-66.
- Hamîdullah, Muhammed. "Hendek Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İrfan Yayınevi, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. "Yâfes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Nu'mân b. Beşîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Selmân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Irving, Thomas B. "Kurtuba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/451-453. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdü'l-ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha - Abdülmecid et-Terhînî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik. *es-Sıla fî târih eimmeti'l-Endelus*. b.y.: Mektebetu'l-Hâncî, 1374/1955.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve dîvânu'l-mubtede ve'l-haber fî Târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahum min zevî's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şehâde. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Hibban, Muhammed. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ Hz. Peygamber ve Halifeler*. ed. Mehmet Azimli. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. çev. Georges Seraphin Colin - Evarista Lévi-Proença. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1980.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-Târih*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed. *Târihu ulemâi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer. *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Daru'l-Kitâb el-Masri, 2. Basım, 1989.
- İmamuddin, S. Muhammed. *Endülüs Siyasi Tarihi*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâmi fî'l-Endelus*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 4. Basım, 1997.
- Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 18. Basım, 2021.

- Kandemir, M. Yaşar. “Beşîr b. Sa’d”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Karacan, Reşat Uğur. *Endülüs Müslümanlarının Asimilasyonu*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Kaya, Eyyüp Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs “Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi”*. çev. Ayşegül Demir. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kırbıyık, Kasım. “Abbas b. Firnâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/24. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kolektif. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*. ed. Mehmet Özdemir. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Koşdaş, Yaşar Emrah. *Endülüs’ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler*. İstanbul: Okurakademi Yayınları, 2020.
- Koşdaş, Yaşar Emrah. *Kureyş Şahini “I. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi”*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Koyuncu, Mevlüt. “Velîd I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Köksal, M. Asım. “Dârülerkam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kurt, Hasan. “Abbâsîler Döneminde Mâverâünnehir’de İslâmlaşma Süreci”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (II)*. thk. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Endülüs Emevileri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/49-118. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Medînetüzzehrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/320-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/291-292. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Münzir b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/339-340. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Ömer b. Hafsûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.
- Menocal, Maria Rosa. *Dünyanın İncisi: Endülüs: Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*. çev. Sinan Coşkun. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Merçil, Erdoğan. “Ali b. Yûsuf b. Tâşfin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/458-459. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Michel, Thomas. “İslâm'da Gayrimüslimlerin Hakları”. çev. Levent Öztürk - Fatmatüz Zehra Kamacı. *İSTEM* 1/2 (2003), 179-193.
- Müellifi Meçhul. *Ahbâru Mecmû'a fî Fethi'l-Endelüs ve Zikri Ümerâihâ*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dârül-Kitabü'l-Benânî, 2. Basım, 1989.
- Odabaşı, Fatma. “Yezîd b. Mühelleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Önkal, Ahmet. “Amr b. Âs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Önkal, Ahmet. “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/249-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Önkal, Ahmet. “Hazrec (Benî Hazrec)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Önkal, Ahmet - Mehmet Ali Kapar (ed.). *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Râşid Halifeler Dönemi)*. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. “Abdullah b. Yâsîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/142. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Özaydın, Abdülkerim. “Abdülmü’min el-Kûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/274-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. “Âmirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Asr-ı Saâdet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Belâtüşşühedâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Mehmet. “Cebelitârik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özdemir, Mehmet. “Dozy, Reinhart Pieter Anne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. “Ebû Abdullah, Muhammed b. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. “Ebû Yûsuf el-Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. “Elhamra Sarayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/29-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İSAM, 2020.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları “Kültür ve Medeniyet”*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları “Siyasî Tarih”*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs’te Bir Emevi Mehdisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 115-136.

- Özdemir, Mehmet. “Endülüs’te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)”. *İslâm ve Demokrasi: Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*. ed. Ömer Turan. 85-93. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “Hakem I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “Hakem II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “Hişâm I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet. “Hişâm II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet. “Hüdîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet. “İbn Hayyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbn İzârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. “İbnü’l-Kıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/114-115. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Mehmet. “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Mehmet. “Mansûr, İbn Ebû Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/6-8. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Mülûkû’t-Tavâif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/553-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Müvelledûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Özdemir, Mehmet. “Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?” *İslâmî Araştırmalar* 12/3-4 (1999), 283-296.
- Özdemir, Mehmet. “Tarihsel Süreçte Müslümanların Barışa Katkısı”. *Dinin Dünya Barışına Katkısı*. 81-95. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Yûsuf b. Tâşfin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/30-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet. “Zellâka Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/212-215. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdümelik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tanca”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/560-562. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tüçbîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/458-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Levent. “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)”. *İslâm ve Demokrasi*. ed. Ömer Turan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Parlak, Nizamettin. *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Parlak, Nizamettin. “Endülüs’te Kitap Yakma Hâdiseleri”. *İSTEM* 16/32 (28 Aralık 2018), 199-217. <https://doi.org/10.31591/istem.447016>
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs’ün Çöküşü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs’ün Doğuşu*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs’ün Yükselişi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2021.

- Parlak, Nizamettin. *III. Abdurrahman*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Parlak, Nizamettin. “Nasrîler Dönemi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/233-252. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. “Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/369-371. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Scott, Sammel Parsonu. *History of the Moorish Empire in Europe*. London: J. B. Lippincott Company, 1904.
- Seybold, C. F. “Endülüs”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Ah Endülüs*. İstanbul: Beyan Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullâh Hammûdî. *Nüzhetü'l-müştâk fi İhtirâkı'l-âfâk*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs “Cihat, Reconquista, Convivencia”*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs “Direniş ve Soykırım”*. İstanbul: Muhit Kitap, 2. Basım, 2021.
- Şeyban, Lütfi. “Endülüs İslam Medeniyeti”. *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Şeyban, Lütfi. “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/179-232. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Toy, Erol. “Batı Kültürü ve Bilime İslâm'ın Katkısı”. *Cumhuriyet Gazetesi* (30 Temmuz 1979).
- Ubûdî, Câsim. “Gâlib-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/332-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ubûdî, Câsim. “İşbîliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Ubûdî, Câsim. “Mûsâ b. Nusayr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uluçay, Mustafa. *Kayıp Gerdanlık “Endülüs”*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2022.
- Ünver, Mine Sultan. “Osmanlı’nın Endülüs’e Doğrudan Yardım Edememesinin Nedenleri”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (01 Aralık 2013), 29-48. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karefad/issue/19203/204163>
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Hız. Peygamber’in (s.a.v.) Savaşları*. çev. Musa K. Yılmaz. 3 Cilt. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “İsâ b. Dînâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yaylalı, Ahmet Nasır. *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasî ve Askerî Faaliyetler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yıldırım, Muhammed Emin. *Sahâbe İklimi*. 4 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Muhammed Emin. “Ümmetin Emîni Ebû Ubeyde b. Cerrâh (r.a.)”. *Sahâbe İklimi*. İstanbul: Siyer Yayınları, 13. Basım, 2021.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/120. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman el-Gâfikî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/162. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/147-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 152-155. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

- Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi “Endülüs Emevileri”*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebü’l-Abbas es-Seffâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yiğit, İsmail. “Abdülazîz b. Mervân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/192. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler (Siyasî Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. *Endülüs (Girnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021.
- Yiğit, İsmail. “Murâbitlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. “Nasrîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Ömer b. Abdülazîz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Süleyman b. Abdülmelik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yücesoy, Hayrettin. “Kādisiye Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm’da Bilim Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. ed. Salih Şengezer vd. çev. Ahmed Naim - Kâmil Miras. thk. Huriye Martı. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. çev. Yasemin Çiçek. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.

TVNET. “80 Bin Kitabın Yakıldığı Granada Bib Rambla Meydanı - Cumhur Ersin Adıgüzel”. *YouTube*. Yayın Tarihi: 16 Mayıs 2019.

Kur’ân-ı Kerîm ve Meâli. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

